कुवलयानन्दः

५३८

...तु शब्दज्ञानाच्चमत्कारोदयो न भवति केवलमर्थज्ञानादपि चमत्कारोदयो भवति किंतु अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानाच्चमत्कारोदयो भवति उपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयो भवति । अलंकारेष्विति एतच्चोभयान्वयि अलंकारेषु अर्थालंकारेषु उपमादिषु विषये बालानामव्युत्पन्नानां अवगाहनस्य व्युत्पत्तेः सिद्धयर्थः । अलंकारत्वं च रसवदादिभिन्नव्यंग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थज्ञानान्यतरनिष्ठाया विषयितासंबंधावच्छिन्नाया चमत्कृतिजनकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वम् । तस्मात् अनुप्रासादौ समन्वयः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकताया विषयितावच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादिस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वान्नरसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्वं तेनोपादानम् ॥

ॐ

ॐ नमः

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् । दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपंकजम् ॥ १ ॥ परस्परतपःसम्पत्फलायितपरस्परौ । प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥ २ ॥ उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशं धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः । यः प्रसरत्यविरतं परिपूर्णरूपः श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥ ३ ॥ अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये । ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ॥ ४ ॥ येषां चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः । प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यन्ते ॥ ५ ॥ उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः । हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गंगामवगाहते ॥ यत्रोपमानोपमेययोः सादृश्यलक्ष्मीः सहृदयहृदयाह्लादकत्वेनोद्भूततया उल्लसति व्यंग्यमर्यादां विना स्फुटं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः । हंसीवेत्युदाहरणम् ॥ ३ ॥ यं च पूर्णोपमेत्युच्यते हंसी कीर्तिः स्वर्गंगामवगाहनम् इव शब्दस्थैतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामप्युपादानात् यथा वा गुणादो

पुरातनौ जायापती अर्थाद् उमामहेश्वरौ ॥

अत्र परस्परं सम्बन्धः परस्परसंबंधिन्याः तपःसम्पत्तेः फलाव... परस्परस्वरूपे ययोस्तौ पार्वतीसमृद्धिफलायितः परमेश्वरः परमेश्वरतपःसम्पत्फलायिता पार्वती लभ्यते ॥ २ ॥

उपमेति लक्षणनिर्देशः शेषं लक्षणम् सादृश्यलक्ष्मी चमत्कृतिविषयजनकतावच्छेदकं सादृश्यमिति यावत् उल्लसति चास्फुटमुपमालंकारस्तत्र बोध्यम् ॥

५ उपमानमपि कदाचिदुपमेयं ... उपमेयं ... शब्दार्थयोरन्ययोरपि रसादिव्यंजकत्वादुरसादिव्यंग्यविशिष्टशब्दार्थज्ञानादपि चमत्कारोदयात् रसादिवारणाय व्यंग्यभिन्नत्वे सतीत्येतावदत्रोपादाने रसवदाद्यलंकारव्यापत्त्यादीनामपि व्यंग्यत्वात् संग्रहो न स्यात् अतस्तत्संग्रहाय रसवदादिभिन्नत्वं व्यंग्यविशेषणम् ॥

तथा च हंसी निरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गंगाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्तिरिति बोधः ॥

साधारणस्तत्वेनाभिमतो धर्मः

यैव धर्मो गृह्यत्किन्तु स्वेऽप्यविशेषः शिरसामाम्नायते सर्वं पर्यङ्कण्ठे नियच्छति ॥ अत्रयद्य

प्युपमानोपमेययोः नैकः साधारणो धर्मः उपमाने ह्यस्मिंश्चन्द्रागारलयोर्ग्रहणमनुपादाने

तयोर्मध्ये सर्वस्य चन्द्रस्य शिरसामाम्नायनेवहनम् उत्तरस्यागारलस्य कण्ठे नियमतस्थापने

सा न ० उपमेये च पूर्वे गुणदोषयोर्ग्रहणम् तयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसामाम्नायनेन शिरःकम्प

नाभिनन्दनम् उत्तरस्य दोषस्य कण्ठे नियमने कण्ठे परिवाचान्तु ह्यासनमितिभेदात्

तथापि चन्द्रागारलयोर्गुणदोषयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदादुपादानस्थानादीनाम्

त्या स्वन्निर्नियतैकरूपत्वेऽप्यादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारणधर्मतेति सर्वस्माद्विशेषः

वस्तुतोभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादाने

बिंबप्रतिबिंबभावः स्यात् आलंकारिकसंकेतः वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च प

कद्वित्र्यनुपादाने भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा तदुक्तं गौरीनुत्तुल्यास्याकर्षेरन्नीदृशोऽभेम का

न्वी १ न्यास्मरवपूर्य्येतीदृशान्वीरहो मया यत्तयामेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः तदेतत्

मानुपादाने लुप्तोपमा साचपक्वद्वित्र्यनुपादाने रष्टधा भिन्नेति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति

हा
वकारो वाश
ब्दार्थेन दनेन
वलोपे इत्यथ्यार्थम्
एवं चेनरेतरयोग
विवक्षया वर्ण्यस्योप
मानस्य धर्मस्योपमावा
चकस्य वा लोपे ऽन्यन्न ।०

ॐ ने

काकतालीयमवितर्कितसंभवम् उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां
वा प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते सा चाष्टधा यथा वाचकलुप्ता धर्मलु
प्ता धर्मवाचकलुप्ता वाचकोपमेयलुप्ता उपमानलुप्ता वाचकोपमानलुप्ता धर्मोप
मानलुप्ता धर्मोपमानवाचकलुप्ता चेति तत्रोपमानलोपरहितास्त्रयो भेदास्तडि
द्गौरीत्यादिश्लोकेन प्रदर्शिताः तद्भिन्नो भेदा उत्तरश्लोकेन प्रदर्शिताः तडिद्गौरीत्यत्र वा
चकलोपः तडिदिव गौरीत्यर्थे उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासविधायक
शास्त्रबलात् इंदुतुल्यास्येत्यत्र धर्मलोपस्त्वैच्छिको न शास्त्रबलात् कांत्येंदुतुल्यास्ये
त्यपि वक्तुं शक्यत्वात् कर्पूरंतीत्यत्र धर्मवाचकलोपः कर्पूरमिवाचरंतीत्यर्थे विहि
तस्य कर्पूरवदाचरणाचारार्थस्य क्विपः स्वापहारेण सर्वलोपात् अत्र धर्मलोपस्त्वै
च्छिकः नयनानंदजनकतया कर्पूरंतीति तदुपादानस्यापि संभवात् कांत्यास्मरव
धूयंत्यत्र वाचकोपमेयलोपः अत्र कांत्येति विशेषणसामर्थ्यान्म्लानात्मानं कामवधू २

पो

मिवाचरंतीत्यस्यार्थस्यागमसमानतयासामान्ये उपमेयस्य सद्दोपमावाचकेनानुपाद
नात् सत्वेपि कः सात्मानेस्मरवथ्यंतीत्युपमेयोपादानस्यापि संभवात् काकता
लीयमित्यत्र काकतालपदाभ्यां वृत्तिविषये समवेतक्रियावर्त्तिनौ तेन काकागमनमिव
तालपतनमिव काकतालमिति इवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकात्समासः
उभयत्रोपमेये स्वस्वक्वचिद्गमनं तत्रैव रहसि तन्व्या अवस्थानं चैतेन स्वस्य तन्व्याश्च स
मागमं काकतालसमागमसदृशमिति फलति ततः काकतालमिव काकतालीयमिति
द्वितीयस्मिन्निवार्थे समासाच्च तद्विषयादिति सूत्रेणाऽइवे प्रतिकृतावित्यधिकारस्थेन
छप्रत्ययः तथा च पतनदलितं तालफलं यथा काकेनोपभुक्तं एवं रहोदर्शनं तस्मि
न हृदयानंदी स्वेनोपभुक्तमित्यर्थः ततश्च काकागमनतालपतनसमागमरूप
स्य काकस्य तालफलोपभोगरूपस्य चोपमानस्यानुपादानात्प्रत्ययार्थोपमायामु
पमानलोपः समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः सर्वार्थे लोपः छप्रत्ययविधा

यत्कस्यास्महता अवितर्कितसंभवमितिसाधारणधर्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोपमायां
ऊ॰ने॰ धर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः इतिसहसदृशाव यथा
२ तथ्यम् एतेषामुदाहरणान्तराणि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यै
३ ववस्तुनः इन्दुरिवेन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्व
वर्णनमनन्वयः वर्ण्यमानमपि स्वस्यैव न सादृश्यं नान्वेतीति व्युत्पत्तेः अनन्वयि
नोप्यर्थस्याभिधाने सदृशान्तरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनाय इन्दुरिवेन्दुरिव श्रीमा
निन्दुकेः श्रीमत्वे चेन्दुस्य नान्यः सदृशोस्तीति सदृशान्तरव्यवच्छेदोपि लभ्यते तत्रापि
म॰ ४ नोपि सादृश्यासंभवादनुपपत्तिविपर्यये वसानं यथा वा गगनं गगनाकारं सागरः सागरोप
मः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव पूर्वोदाहरणे श्रीमत्वस्य धर्मस्योपादानम
स्ति इह तु गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्यानेनास्तीति विशेषः पर्यायेण द्वयोस्तस्मिन्नुपमे
योपमानता धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेय १

नै
कौ वि

त्वकल्पनेन तृतीयसादृश्यव्यवच्छेदार्थं धर्मार्थयोर्हि कस्यचित्सादृश्ये वर्णितेन स्या
यानेन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मस्वत्तो वर्ण्यमानेन तृतीयसादृश्यव्यवच्छेदार्थं फलति
त्वमिव जलं जलमिव त्वं हंसस्त्वचंद्रसंच्छन्द्र इव हंसः कुमुदाकारास्ताराः ताराकाराणि कु
मुदानि सर्वत्र साम्यश्रीरिति धर्मे उपात्ते इह तु निर्मलत्वादिधर्मोऽनोपात्त इति भेदः
उदाहरणद्वयेऽपि प्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वकल्पने रात्रिधर्मार्थसमस्टेः
पारदिगगनसलिलादिनैर्मल्यस्य वर्णनीयत्वात् प्रकृताप्रकृतयोरप्येषसंभव
ति यथा वा गिरिरिव गजराजोऽयं गजराजवदुच्चकैर्विभाति गिरिः निर्झर इव मद
दधाराम दधारेवास्य निर्झरः स्रवति प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं
त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ प्रसिद्धोपमानोपमेयत्वप्रातिलोम्या
त्प्रतीपं यथा वा यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये त
व मुखच्छायानुकारी शशी येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्य

विनोदमात्रमपि मेदेवेनं न दत्तमिति । अत्रोपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरः स्पष्ट एव । तत् । अ
ॐ. नै. लं गर्वेण ते वक्त्र कान्त्या चन्द्रोपि तादृशः ८ अत्युत्कृष्टगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र
प. स्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचित्प्रदर्श्य तावता तस्य तिरस्कारो द्वितीयं प्र
४६ तीपं सर्वस्मादपि विच्छित्तिविशेषशालि । यथा वा । गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगले रा°
न किं वहसि भद्रे । सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि । वर्ण्योप
मेयलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः । कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ९
अत्युत्कृष्टगुणतया क्वचिदप्युपमानभावमसहमानस्यावर्ण्यस्य वर्ण्यमुपमेयं प
रिकल्प्य तावता तस्य तिरस्कारः पूर्वप्रतीपवैपरीत्येन तृतीयं प्रतीपं । यथा वा । अ
हमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मा स्म तात दृप्यः । ननु सन्ति भवादृशानि भूयो ति°
भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानां । वर्ण्येनान्यस्योपमायाः अनिष्पत्तिवचश्च तत् । मु
धापवादो मृग्याक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजं १० अवर्ण्यं वर्ण्योपमायमित्यनिष्पत्तिवचनं प

सर्वेभ्य उत्कर्षशालि चतुर्थं प्रतीपं उदाहरणमुदीर्य वादन्योन्याश्रयमित्यनिष्पत्तिहर्षा
दिना यथा वा व्याकरणाय सरोजादिवक्त्रमीशमिदं मुवि शशांकमत्र वक्त्रेण पामरै
रुपमीयते प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते दृष्टे चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किं
मिंदुना उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजनक्षमत्वेनोपमानस्य कैमर्थ्यमुपमानस्याति
लोभ्यात् पंचमं प्रतीपं यथा वा तरोजसम्पद्दृयशामः स्थितानि मौरथ्यैति वित्ते कृते
यदा यदा तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुण्डलितां विधोरपि केचित्
तन्वोपमेयोपमानप्रतीयानामुपमाविशेषत्वेन तदन्तर्भावं मन्यन्ते अन्ये तु पंचमं
केचित् प्रतीपप्रकारं मुपमानादेयरूपत्वादातेपालंकारमाहुः विषयस्य भेदतादूप्यंरंजने वि
षयस्यायत् रूपकं तत्त्रिधाधिकसूनत्वानुभयोक्तिभिः २ अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्ये
न दग्धाः पुराः क्षणात् अयमास्ते विना घ्राणं भूतार्थिक विलोचनं ३ शंभुर्विश्वमवतु
स्वीकृत्य समसृष्टिताम् अस्या मुखेन्दुनानेन नेत्रानन्दे किमिंदुना साधीयमपरा लक्ष्मी

रसनया समारोपिता अयं कलंकिनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते विषय्यूपमानभूतेष
ऊ.ने. श्मादि विषयस्तु उपमेयं वर्णनीयं मुखादि विषयिणो भेदेन ताद्रूप्येन च विषयस्य रंज
५ ने रूपकं करणं रूपके अन्यद्रूपेण रूपवतः करणात् न त्वत्र कचित् प्रसिद्धविषय्यभेद
पर्यवसिते कचिद्रूढे प्रतीयमान एव तदीयधर्मारोपमात्रपर्यवसितं न तस्माद्रूप
६ कं तावद्द्विविधम् अभेदरूपकं ताद्रूप्यरूपकमिति द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधं
प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेन तन्न्यूनत्ववर्णनेनानुभयोक्त्या च एवं रूपके षड्वि
धं अयं हिमाद्रीत्यादि साहस्रश्लोकेनाभेदरूपकाणि अस्यामुखेन्दुनेत्यादि साहस्रश्लोकेन ता
द्रूप्यरूपकाणि चाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्येनोदाहृतानि येनद
ष्यादिति विशेषणेन वर्णनीयराज्ञि प्रसिद्धशिवाभेदानुरंजनाच्छिवस्य सर्वावस्थातो व
र्णनीयराजभावावस्थायां न्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णनात् द्वयोरनुभयाभेदरूपकमाद्यम्
तृतीयलोचनापहरणेन सर्वावस्थातो न्यूनतादर्शनान्न्यूनाभेदरूपकं द्वितीयं न्यूनत्वे ५

नौ

वर्णानैक्यभेदसाम्यदार्शोपादकत्वात्सुमत्कारैं । विषमदष्टित्वं । परित्यागेन जगद्द
त्तकत्वेन तथा शिवस्य सर्वावस्थाने वर्णनीयराजभावावस्थायामुत्कर्षविभावनाद
धिकाभेदरूपकं तृतीये एवमुत्तरत्र नाद्रूप्यरूपकोदाहरणेष्वपि क्रमेणानुभयरू
नाधिकभावावुन्नेयौ । अत्रैनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि । चंद्रज्योत्स्नाविशदपुलिने
सैकतेऽस्मिन्सरय्वा वादद्यूतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् । एको वक्ति प्रथ
मनिहतं कैटभं कंसमन्यः स त्वं तत्त्वं कथय भगवन्को हतस्तत्र सर्वं म । अत्र मत
मित्यनेन कंसकैटभयोर्हन्तागरुडध्वजस्तत्तादात्म्येन वर्णनीयस्वराजः प्रतिपाद्यते
प्रतिकंसकैटभवधयोः पौर्वापर्यप्रश्नव्याजेन तत्तादात्म्यस्फुटीकरणात्सर्वावस्था
तदुत्कर्षापकर्षयोरविभावनात्त्वात्तुभयाभेदरूपकं । वे यथाह्यथास्मे चक्रे कोनाम
कनकेषु च सास्तु तेष्वप्यनामकः सादृशाङ्गेनराक्षतिः । अत्र सादृश्यादिति विशेषणे
न विरलस्य प्रसिद्धशिवस्य तादात्म्यमुपदिश्यमनराजकृतिरिति दिव्यमूर्त्तिविकल्पः ।

वै॰

प्रतिपादनान्न्यूनाभेदरूपकं त्वय्यागते किमिति वेपतपथुसिंधुस्त्वं सेतुमंथकृद
क्र॰ने॰ ६ तः किमसौ विभेति द्वीपांतरेपिनिहितेस्यवंशोवदोघतोराजपुंगोनिषेवतेपवल
क्ष्मीः अत्रत्वंसेतुमंथकृदितिसेतोरमृतमंथनस्यचकर्तृरूपेणानेनवर्णनीयस्य राज्ञः
तादात्म्यमुक्तंतथापित्वदागमनंसेतुबंधनायमंथनायचेतिसमुद्रेणानभेतव्ये
द्वीपांतराणामपित्वद्गृहीतत्वादनेनस्ववंशद्वीपांतरेजेतव्याभावात् प्राप्तलक्ष्मीकत्वे
न॰ नमंथ्येप्रयोजनाभावाद्वेति पूर्वावस्थातउत्कर्षविभावनादाधिकाभेदरूपकम्॥
किंपद्मस्यरुचिंनहंतिनयनानंदंविधत्तेनकिंवृद्धिंवाझषकेतनस्यकुरुतेनालोक
मात्रेणाकिम्॥ वक्त्रेन्दौतवसत्ययंयदपरःशीतांशुरुज्जृम्भतेदर्पःस्यादमृतेनचेदि
हतदप्यस्त्येवबिंबाधरे॥ अत्रापरःशीतांशुरित्यनेनवक्त्रेंदोःप्रसिद्धचंद्रादाधिक्यमावि
ष्कृत्यप्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षापकर्षयोरदर्शनादनुभयता
द्रूप्यरूपकम्॥ अचतुर्वदनोब्रह्माद्विबाहुरपरोहरिः अभाललोचनःशंभुर्भगवान्बा ६

रूपणः अत्र हरिरपरः इति विशेषणाद्विशेषितादृश्यमात्रविवक्षाविर्भाविता चक्रवे
दन्तवारिदैवकलंकेनोक्तमिति न्यूनताद्रूप्यरूपकं इदं विशेषोऽनुदाहरणमिति वामन
मते तदाह एकगुणहानौ कल्पगुणसाम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिरिति किमत्राभिधीयते
नेऽउमन्यसेमपि निमज्जन्तभीमस्वतामनः ममकिलस्फतिमादृतदर्थिकोनलमुखे
डुपरं विद्रुथः स्मरः अत्रेदमवधेयं नीहतवेङ्कोपालंभेन प्रसिद्धचंद्रोननिर्याणकालि
कमनः प्रवेशस्याभिधाने तात्पर्यविषयः किंतु नलमुखचंद्रस्यैवेति ततो व्याधिकप्रति
पादनादेधिकमद्रूप्यरूपकम् रूपकस्य सावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपंचस्तु
चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना प्रसन्नेनदृगब्जे
न वीक्षते मदिरेक्षणा ॥ १६ ॥ यत्रारोप्यमाणो विषयी किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबध्य
मानः स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात् प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षते तत्र परिणामा
लंकारः तत्रोदाहरणं प्रसन्नेनेति अत्राब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते न तु दृशः

ऊ.ने.

7

मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् न चोपमितसमासाश्रयणेन दृगम्बुजमि
वेति सर्वपदार्थप्राधान्यमेवास्त्विति वाच्यं प्रसंगेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् उपमितं
व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति तदप्रयोग एव उपमितसमासानुशासनात् अम्बुजस्य
चर्वोदलक्षणोपयोगित्वेन स्वात्मनासंभवतीत्यत आरोप्यप्रकृतदृगात्मतापरिणत्यपेक्ष॰
णात्परिणामालंकारः यथा वा तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौ तती
यस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय यामग्राह्यस्त्रीभिः प्रावर
युवतिभिः कौतुकोदंचदक्षं कृतादत्तीयमानः लक्ष्मणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे
स त्वारोप्यमाणः आतरः सौमित्रिमैत्रीरूपतया स्यादुहोपकारलक्षणकार्योपयोगी
न स्वात्मना गुहस्य रघुनाथस्य प्रसादैकापेक्षितत्वेन नार्थित्वाभावादिति परिणामः वेत ५३
पूर्वं समासोदाहरणमिदं त्वसमासोदाहरणमिति भेदः बहुभिर्बहुयोल्लेखादेक
स्योल्लेखः ख्यते स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरेति सः १० यत्र नानाविध ७

प्रथमोल्लेखः ४

यत्र मेयो भेयकं वल्लनद्रूपं योगरूपनिमित्तभेदादनेकेन गृहीतानेकधोल्लिख्यते अत्रो
ल्लेखः अनेकयोल्लेखेनेह अर्थित्वभयास्किंयथार्हप्रयोजनकम् रुचिरभिरतिः अर्थि
नैलिप्सीभिरिन्दुद्दारणाम् अत्र एक एव राजा सौंदर्यवितरणपराक्रमशालीति
स्त्रीभिरर्थिभिः प्रत्यर्थिभिश्च कन्दर्पार्थित्वभयैः कामकल्पतरुकालरूपोल्लिखः यथा वा
गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकान्तमतियौवतैः यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः स्मेरो
त्वके अत्र यत्नयाभीतेर्भक्तो गजेत्वरयात्रायते स्मरसौंदर्यमादिपुरुषोत्तमः इति वृद्ध
भिः संसारभीत्यातद्भयार्थिनीभिः कस्तोयंमधुराद्युरंप्रविप्रानद्रृष्टः यत्नयाव
वलत्वेन प्रसिद्धाया प्रियोपिकामोपचारवैदग्ध्येन नितिं वल्लभः सो यं दिव्यप्रव
तिष्ठवतिसमृद्धः सोत्कैरीदृष्टः बालाभिस्तु बाल्यगतद्रूपवेषालेकारदर्शनमात्र
लालसाभिर्यथावस्थितवेषादियुक्तो दृष्टः इति बहुधोल्लेखः सर्वं कामत्वारोप
रूपकसंकीर्णः अयं तु सुकृतिमेदः एकेन बहुधोल्लेखप्रसौ विषयभेदतः गु

ऊ.ने.
८
१

रुर्वचस्यर्जुनोयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने ९८ गृहीतृभेदाभावेपि विषयभेदाद्द्वयोरुल्ले
खनादस्याप्युल्लेखः उदाहरणं श्लेषसंकीर्णं केवलविषये महान्मतुरितिवद्भ्रूद्दस्यातिरि:
त्यागदर्थान्तरस्यापि क्रोडीकरणात् शुद्धो यथा श्रकण्ठपंकजचयोः कस्पं विलग्ने विपुलेन
द्रुषि विक्लतेनि ततम्बे अथेरहणामा विरक्तचित्ते कहणामालिकपालिभागधेयमू
स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैस्तदंकालंकृतित्रयं पंकजं पश्यतः कान्तामुखं मे गादृतं मनः ९९
मन्नो = अयं प्रमत्तो मधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पंकजं पंकजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः १००
स्मृतिभ्रान्तिसंदेहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृतिभ्रान्तिमान्संदेह इति स्मृत्यादिपदं ॥
कितमलंकारत्रयं भवति तच्च क्रमेणोदाहृतम् यथा वा दिव्यानामपि कृतविस्मयां
पुरस्तादम्भसः सारदरविन्दवारुहल्लाम् गृहीत्वा श्रियमिव कांचिदुत्तरन्तीमसा
वीजलतिथिमयनस्य शोरिः सर्वत्र स्मृतिमुदाहरणमसदृशस्यैव स्मृतिरत्र सदृश
लक्ष्मीस्मृतिः सर्वं केतन्मंवंधिनो जलधिमथनस्यापि स्मृतिरिति भेदः पलाशाङ्कु ८

स्तु मभ्रांत्यास्तु कान्तुएइपतत्यलिः सोपि जंबूफलभ्रांत्यातमलिं धर्तुमिच्छति अथवा
न्योन्यविषयभ्रांतिनिबंधनः पूर्वस्माद्विशेषः जीवनग्रहणेनम्रा गृहीत्वापुनरु
त्थिताः किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठाः घटीयंत्रस्य दुर्जनाः सर्वोदाहरणेषु संदेहः प्रसिद्धको
टिकः अयत्वप्रसिद्धकोटिक इति भेदः शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः
नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगंगासरोरुहम् ॥ वर्णनीये वस्तुनि तत्सदृशधर्मारोप
फलकस्तदीयधर्मनिह्नवः वा विमतिविकाशोस्त्वेदिति धर्मांतरस्यापि निह्नवः शु
द्धापह्नुतिः यथा चंद्रेप्रनदीपुंडरीकत्वारोपफलकः तदीयधर्मचंद्रत्वापह्नवः
यथा वा अंकं केपि शशंकिरे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे अना
भूच्छायमैच्छन्परे इंदौ यद्दलितेंद्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते तत्सांद्रं निशिपी
तमंधतमसंकुक्षिस्थमाचक्ष्महे अत्रोक्तेदि= धर्माणामप्यपह्नवः परपक्षतो =त
पन्यासादर्थसिद्धः एषवयुक्तिपूर्वकोडुच्यते हेत्वपह्नुतिः नेंदुस्तीव्रोननिष्पर्कः
सिंधोरौर्वायमंतस्थितः ॥ अत्र चंद्रस्यवस्तीव्रत्वनेतरीत्वयुक्तिभ्यां चंद्रत्वसूर्यत्वा

पह्नवो वडवानलत्वारोपार्थः यथा वा मेघान् भूमिधरमूलशिलासंदृष्ट्वा संघट्टनव्र
अ॰ ने॰ णकिणाः स्फुरन्तीन्दुमध्ये छायामृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिः केचित्कथंचिदर्पित
२ त्रेनहि प्रसक्तिः अत्र चेन्दुमध्ये मेघान कालिकमेदरशिलासंघट्टनव्रणकिणस्यैव
१ छायादीनां सम्भवो नास्तीति छायात्वापह्नवः पामरवचनत्वोपन्यासेनाविष्कृतः
अन्यचेतस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिस्तु सा नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसी
मुखं २२ यत्र क्वचिद्वस्तुनि तदीयधर्मनिह्नवः अन्यत्र वर्णनीये वस्तुनि तस्य ध
र्मस्यारोपार्थः सा पर्यस्तापह्नुतिः यथा चेदं नेन्दुस्त्वन्निधेयो वर्णनीये वस्तुनि त
दारोपार्थः यथा वा हालाहलो नैव विषं विषं रमाजनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते
निपीय जागर्ति सुखेन तं शिवः स्पृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः सर्वोह्यपह्नवाणा
युक्तिर्नास्ति अत्र सा अस्तीति भेदः न तथा सर्वापह्नुतिवदत्रापि हेतुविध्यामिति द्रष्टव्यं
भ्रान्तापह्नुतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किं न सखि स्म
रः २४ अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तान्तेनाप्युक्तं ज्वरसाधारणात् अजानत्यासख्या ज्वरः २

किमितिं हृष्टेनं सखि स्मरः इति तत्त्वो नयाभ्रान्तिवारणं कृतं यथा वा नागरिकसमाधि
कोन्नतिरिहमदृषः कोयमनुभयतः प्रबन्धः नहि न हि करिकलभोयं शुण्डादण्डोय
मुष्मन्नतु प्रबन्धः इदं सम्भवन्तीति सर्विकायां भ्रान्तापह्नुताउदाहरणम् कल्पित
भ्रान्ति सर्वी यथा जटानेयं वेणीकृतकचकलापो न गरलं गले कस्तूरीयं शिरसि ।
शशिरेखा न कुसुमं भस्मेदं नाङ्गे भूतिः प्रियविरहजन्मा धवलिमा पुरारातिभ्रान्त्या
कुसुमशर मां किं प्रहरसि अत्र कल्पितभ्रान्तिः जटानेयमित्यादिनिषेधमात्रो
त्रैया पूर्वं वस्तुस्वभावात् दाढीत्वञ्चतत्त्वाख्यानोपमेयमुपमाभेदमेने यथा वा न
पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे इति विशेष्यसाम्यपर्यन्तत्वाख्यानोपमामतेति २४
छेकापह्नुतिरन्यस्यार्थकातत्त्वस्यानिह्नवे प्रजल्पस्ततः स मदेऽन्यः कोऽतः किं न हि नू
पुरः २५ कस्यचित्कोऽपि विस्मृतिरहस्योक्ता वन्येन शुतायांउते स्तात्पर्यान्तर वर्णने न
तथ्यानिह्नवे छेकापह्नुतिः यथा नायिकयान्नर्म सखीं प्रति प्रजल्पन्मत्पदे लग्न इति

क्र. ने. १

10

नया =

स्वनायं हन्तान्ते निवेधमाने तदाकार्ण्यैकान्तः किमिति गिरं कृतवती मन्यां प्रतिनदिन्

मुरुः इति निह्नवः यथा वा सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् नागरिकः

किं मिलितो न हि न हि सखि हैमनः पवनः इदमर्थयोजनायां तस्यापि निह्नवे उदाह नया =

रणं शब्दयोजनायां यथा पश्येन नूपुनं स्मरामि ममतं तं भावो भवकुन्तले नीले

मुह्यति किं करोमि महिते : कीनोस्मि ते विभ्रमैः इत्युत्तमवचो निशम्य सरुषा नि

र्भर्त्सितो राथ यथा कुलस्तनमेव तस्य परिप्राप्तकोऽवादिति : पान्थः सर्वमिदं वि

षयान्तरयोजने उदाहरणं विषये कोपस्य स्याभेदेन योजने यथा वर्तते जारहतो

तं पत्याः सतो सखीधिया पतिं प्रथा सखि ततः प्रसुप्तां स्मीन संरायत कैतवापह्नुति

र्यत्र व्याजाद्यैर्निह्नुतेः पदैः निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्तादृक्पातकैतवात् २६ अ

त्राप्रस्तुताभिधायिना कैतवपदेन नेमे कान्ताकटाक्षाः किन्तु स्मरनाराचा इत्यपह्नु

वः प्रतीयते यथा वा रितिष्ठु वारिकथयापि वनो दरेषु मध्याह्न्ने मितमहातपतापे १०

तमाः स्कंधान्तरोत्थितदवाग्निरिव बाहुलेन जितं प्रसाध्यतरवो जलमर्थयन्ते संभा
वनास्यात्प्रेक्षावत्र हेतुफलात्मना उष्णात्प्रकाशपरा घात्रसिद्धा सिद्धास्पदे यो २७
धूमस्तोमं तमः शंके कोपीविरहशुष्मणाम् लिपन्नीवतमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः २८
रक्तौ तवांघ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्ध्रुवम् नूनं त्वामभिलषितात्तेन पत्रैर्वैराय्यते पाथो २९
मध्याः किं कुचयोर्हेतोर्मैव हुः कनकदामभिः प्रियाङ्गस्पर्शतःद्वेषे के भानुस्तोयेन पश्यति ३०
स्यतायर्म संबंधनिमित्तेनान्यस्यान्यत्र तादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा साच हेतुफला
भोगाचरत्वेन द्विधा तत्र वस्तुनः कस्यचिद्धेत्वंतरतादात्म्यसंभावना प्रथमा स्वहेतूत्प्रेक्षे
त्युच्यते अहेतोर्हेतुभावेनापफलस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षा द्वितीया फलोत्प्रेक्षेत्युच्यते अ
त्रायास्तद्वयोत्प्रेक्षा उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा येहेतुफलोत्प्रेक्षे ते सिद्धवि
षयाः सिद्धविषया चेति प्रत्येकं द्विविधे एवं षण्णामुत्प्रेक्षाणां धूमस्तोममित्यादिना क्रमे
णोदाहरणानि स्कंधोमुखेमवंत्र विहरत्वं स्यातमसानेल्लाटस्पि प्रतिरोधकत्वादि धर्म
संबंधेन गम्यमानेन निमित्तेन सद्यः प्रियविघटितस्य वेदप्रस्थितकोकांगनाहृदय

ऊ॰ नै॰ ११ गतप्रज्वलितच्छिद्ररत्नानलप्रसृतो मन तादात्म्यसंभावना स्वरूपोत्प्रेक्षा तमसो विषयस्योपा
दानादुक्तविषयांतमसो व्यापनस्य नभःप्रभृति भूपर्यंतसकलवस्तुसंबद्धमलिनीकरणो
ननिमित्तेन तमःकर्तृकलेपनतादात्म्योत्प्रेक्षा नभःकर्तृकांजनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षा चा
नुक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा उभयत्रापि विषयभूतस्य तमसो व्यापनस्यानुपादानादनु
क्तविषया न त्वत्र तमसो व्यापनेन निमित्तेन लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा नभसोऽभू
पर्यंतं गाढनीलिमव्यापनत्वेन निमित्तेनांजनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा चेति उत्प्रे
क्षाद्वयमुक्तविषयमेवास्त्वेवम् लिंपतीव वर्षतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि
भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तेर्धात्वर्थक्रियाया एव प्राधान्येन तदुपसर्जनत्वेना
न्वितस्य कर्तुरुत्प्रेक्षणीयतयान्यत्रान्वयासंभवात् अतएवाख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियो
पसर्जनत्वेनान्वयासंभवादेव दंडितोऽस्योपमायामुपमानतयान्वयो दंडिना निरा
कृतः कर्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपे
क्षितुमिति केचित्तु तमोनभसोर्विषययोरनुक्तत्वे लेपनवर्षणस्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्या १९

द्रुतमानेस्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मोत्प्रेक्षा चैवं द्वैविध्यं द्रष्टव्यं कारणयोः स्वतः
सिद्धेः किमनिवृत्तो विक्षेपणं न हेतुरिति अहेतोस्तस्य हेतुत्वेन संभावनाद्धेतूत्प्रेक्षा
विक्षेपणास्य विषयस्य सत्त्वात्सिद्धविषया चंद्रपद्मविरोधे स्वाभाविकेनापि कावद
नकांतिग्रेष्मानद्धेतुरिति तत्र तद्धेतुत्वसंभावनाद्धेतूत्प्रेक्षा वस्तुतं दिक्षुया अभावा स्त ४
दसिद्धविषया मध्यः स्वयमेव कृशोधरं निनतु कनकदामबद्धत्वेनाध्यवसितायाः
वलित्रयपालितायाः बलादिति मध्यकर्तृककृशत्वे तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षितासिद्धविष
याफलोत्प्रेक्षा जलजस्य जले निजावस्थितेः हृद्वासतपस्त्वेनाध्यवसितायाः कामि
नीचरणसाम्यप्राप्तिर्न फलमिति तस्यागगनकुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रे
क्षणे असिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षानेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि बालेंदुवक्राण्य
एपविकाशिभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि सद्यो वसंतेन समागतानां नखक्ष
तानीव वनस्थलीनाम् अत्र पलाशमुकुलानां वक्रत्वलौहित्यसंबंधेन निमित्तेन व

ऊ॰नं॰ २८

संतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधिसपल्लवतन स्वदत्ततादात्म्यसंभावनाउत्कवि
षयाख्यहृपोत्प्रेक्षा सर्वोदाहरणेनिमित्तभूतधर्मसंबंधोगम्यः इहतूपात्तइतिभेदः
ननुविषयाहस्मात्स्वरूपपरत्वेनप्रसिद्धतरत्वादुपमेवास्तु लिंपतीवतमोदाहरणेल
पनकर्तृरूपमानत्वाद्स्याश्रियायाःपस्तुनत्ववदिहननखलुतानां अन्योपस्तुनत्व
स्योपमानवाचकस्याभावात् उच्यते उपमायायत्रक्वचित्स्थितेऽपिनखलुतेः सद्
वत्तुंप्राप्तयाव संतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्यविशेषणस्यानपेक्षि
तत्वादिहतदुपादानंपलाशमुकुलानांनखक्षततादात्म्यसंभावनायामिवप्राह्यम
वस्यापयतीति तथात्वमेव नहि विशेषणसाफल्यादस्तिचसंभावनायामपीवशब्दो
हेतिश्रुत् देवोदेवदत्तइवभातीति पिनसीवतरंगाग्रैः समुद्रः फेन वंदनम् तदा
दायकोरिंदुर्लिंपतीवदिगंगनाः अत्रतरंगाग्रैःफेनचंदनस्यप्रसरणेपेषणातयो
लेस्यते समुद्राइत्यितस्यचेंदुस्यप्रथमेसमुद्रसंप्रसृतानांकिरणानांदिहव्याप १५

नैव सम्बन्धोपात्तेन चन्दनकृतलेपनत्वेनोक्तेति उभयत्र क्रमेण सम्बन्धोक्तेरा
न्त्येन चन्दनखञ्जीभवनेति प्रोथवलीकरणं च निमित्तमिति येन चन्दनप्रसरणेन
स्थापनयोर्विषययोरनुपादानादनुक्तविषयेयं रूपोक्तेति येषां तु पात्रयोः सम्ब
न्धे चन्द्रयोरेव तत्कर्तृकपेषणलेपनरूपधर्मोक्तेति मतेनम् नेषां मतेनोर्वोदाहर
णे धर्मिणो धर्मस्यान्तरतादात्म्योक्तेता इह तु धर्मिणो धर्मसंसर्गोक्तेति भेदो वर्णि
तव्यः रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावाद्दिवसप्रभृतिः भूमौ प्रतापयशःप्रासौ सूर्यवान्सतता
दिते रात्रौ रवेर्दिवा चेन्द्रस्याभावः सत्रपि प्रतापयशःप्रासः संसर्गो न हेतुरिति तत्स्यतद्धे
तुत्वसंभावनाभिसिद्धविषयाद्धेतूत्प्रेक्षा विवस्वतानायिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रे
ण समं जनानाम् गावोपि नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः अत्र
विवस्वता कर्तृकस्य किरणैः सह जनलोचनानां नयनमसदेव रात्रावान्ध्यप्रति हेतु
त्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति असिद्धविषयाद्धेतूत्प्रेक्षा सर्वं विधर्वेद्धे यितं पयोधेः प्राकेय

मेणांकमणीं क्रियंते पर्यास्विदोग्ध्रिप्रियविप्रयोगे सशोककोकीनयने क्रियंते
अ॰ने॰ स्पत्र चंद्रेणाकृतं सम्पुटस्पहेहणां समदेवत्तदातेन कृतस्य चंद्रकांतद्रावणस्य कोकोग
१३ 13 नावाप्यश्रवणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्षितत्वात् तिसिद्ध विषयाफलोत्प्रेक्षा ॥१४॥ स्थितानां
परिवर्तनायप्रवृत्तानानामिव वाहनानां अपत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिविप्रतस्थे
रविरुत्तरस्याम् ॥ अत्रोत्तरायणस्यास्य परिवर्तनमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्यसि
द्ध विषयाफलोत्प्रेक्षा। यतापवोत्प्रेक्षाः मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः
उत्प्रेक्षा व्यज्यते प्राहै[illegible] स्विवशाहोपितादृशाः ॥ इत्युत्प्रेक्षाव्यंजकत्वेन परिगणितानां
शाब्दानां गम्योत्प्रेक्षा यथा त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् ॥ रूपका
तिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः ॥ यथा पश्य नीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंति शिताः शराः ॥ ११
विषयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विना विषयिवाचकेनैव शब्देन यद्ग्रहणं विषयनिगरणं
तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतयाध्यवसानमारूप्यते निश्चयस्तस्मिन्सति रूपका १३

तिशयोक्तिः यथा नीलोत्पलपत्रशङ्काभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां च प्रकृतानां निगरण
पूर्वकं तद्रूपताध्यवसानम् यथा वा वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्या सो
पानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ
तत्रत्यानां सुलभममृतं सन्निधानात्सुधांशोः अत्र वाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयोः
निगीर्णाः अत्रातिशयोक्तौ रूपकविशेषणं रूपके दर्शितानां भेदानां विधानामि ७३
ह्यपि संभवोऽस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थं तेनात्राप्यभेदातिशयोक्तिः साध्याति
शयोक्तिरिति द्वैविध्यं तत्राप्याधिक्यान्यूनत्वादिविभागश्चेति सर्वमनुसंधेयम्
यथा वा स्थावद्ध्याशेरुपवनं चकोरैरन्वसरत किरणज्योत्स्नामञ्जुलवलिफल
पाकप्रणयनीम् उपशाकाराग्रप्रविष्टेन नयनेन तर्कयमनागगनाभोगे कोऽयं गलि
तहरिणः शीतकिरणः अत्र कोऽयं गलितहरिणः इत्यनया प्रसिद्धचन्द्राभेदः तत
उत्कर्षश्चागर्भीकृतः एवमन्यत्राप्यूहनीयम् यद्यपह्नुतिगर्भत्वेनैव सापह्नवा
मता तत्सूक्तिस्रवसुधाराजन्नभोमताः पपातितोवियो २२ अत्र त्वत्सूक्तिमाधु

ऊ. नं. ४

र्यमेवामृतमित्यतिशयोक्तिः चंद्रमंडलस्थितममृतं न भवतीत्यपह्नुतिगर्भा यथा
वा मुक्ताविद्रुममंतरा मधुरसः पुष्पं प्रसूर्वेंदुः प्रालेयद्युतिमंडले खलु तयोरेका
स्मिकानार्णवे तस्योदञ्चति शंखमुद्रितपुनः सर्वाचलाभ्यंतरे तान्नीमाति विकल्प
येषां= येति तस्मै तेषां नमाटकूपथे अत्राधररसएव मधुरासस्तयातिशयोक्तिः पुष्पेम
14 धुररसो न भवतीत्यायपह्नुतिगर्भा अलंकारसर्वस्वकृता सरूपोत्प्रेक्षायामपह्नु-
तिगर्भत्वमुदाहृतम् गतासु तीरं तिमिषट्टनेन ससंभ्रमं पौरविलासिनीषु यत्रोल्ल
सत्फेनततिच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति सिप्रा इति तत्र क्रियायां नात्रभेदः य
तत्र श्लुप्तापह्नुतिगर्भत्वमुक्तं यत्र फेनतति न्याम पह्नुतं तत्रैवाट्टहासस्वोत्प्रेक्षणा
त् इहत्वपर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वे इंदुमंडलादावपह्नुतस्यामृतादेस्तत्काद्रिष्विनि
वेशनात् इदं च पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपि संभवति सरूपोत्प्रेक्षा
यां यथा जानेति रागादिरमेव बिंबं बिंबस्य च व्यक्तमितोधरत्वम् द्वयोर्विशेषा
वगमाक्षमाणां नाम्निभ्रमोभूदनयोर्जनानाम् अत्र प्रसिद्धफले बिंबनामपह्नु २४

पो

स्यादित्यागेण निमित्तेन रमयंत्यधरे तदुत्प्रेक्षापर्यस्तापह्नुतिगर्भा हेतूत्प्रेक्षायामत ९
गर्भत्वं प्राक्कलितमिति हेतूत्प्रेक्षोदाहरणे एवं दृश्यते तत्र संशयकारेणैश्यहेतुत्वम
पह्नुत्यान्यत्र निवेशितः फलोत्प्रेक्षायां यथा रविनिर्मोगजः पद्मानुतत्र शयानं वापि
तुभ्रुवं सरो विशति निस्मात्तुगजस्नाने हि निष्फले अत्र गजस्य सरः प्रवेशो प्रतिफले
स्नाने फलत्वमपह्नुत्य पद्मवाधने भिन्निवेशितम् अलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्र
कृतमनुसरामः भेदकातिशयोक्तिस्तत्सैवान्यत्ववर्णनम् अन्यदेवास्य गांभी
र्यमन्यद्धैर्यं महीपतेः २१ अत्र लोकप्रसिद्धगांभीर्याद्यभेदेपि भेदो वर्णितः य
थावा अन्येयं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरिणी नैषा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधा
रणी विधेः संबंधातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पने सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृ
शंति विधुमंडलम् २२ यथावा कतिपयदिवसैः क्षयं प्रयायात्कनकगिरिः कृ
तवासरावसानः इति मुदमुपयाति चक्रवाकी वितरणशालिनि वीररुद्रदेवे अ
त्र चक्रवाकाः सूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभावनाप्रयुक्तसंतोषासंबंधे

पितृत्वसंबंधे योवर्णितः योगेप्ययोगः संबंधातिशयोक्तिरितीर्यते त्वयि दातरि राजेंद्र
स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे २५ अत्र स्वर्द्रुमेष्वादरसंबंधेपि तदसंबंधो वर्णितः यथा
वा अनयोरनवद्यांगि स्तनयोर्जृंभमाणयोः अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतांतरे
अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः आलिंगंति समं देव ज्यां शरांश्च पराश्च ते २६
अत्र यदा मौर्व्यां शरसंधानं तदानीमेव शत्रवः क्षितौ पतंतीति हेतुकार्ययोः सहत्वं वर्णि-
तम् यथा वा मुंचति मुंचति कोशं भजति च भजति प्रकंपमरिवर्गः हम्मीरवीरखड्गे
त्यजति त्यजति क्षमामाशु अत्र खड्गस्य कोशत्यागादिकालएवारिणां कंपनगृहत्यागा
दिवर्णितः चपलातिशयोक्तिः स्यात्कार्ये हेतुप्रसक्तिजे यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयो
भवदूर्मिका २७ अत्र नायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोतिकार्श्यं कार्यमुक्तं
नैव प्रदर्शितम् आदातुं सकृदीक्षितेपि कुसुमे हस्ताग्रमालोहितं लाक्षारंजनवार्त
यापि मृदुसारक्तं तलेपादयोः अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यंतस्तरवेदावहं हंताथी
रटप्राः किमन्यदलकामोदोपि भारायते यथा वा यामिन्यामीतियेव वदति प्राणेश १५

हाणेन तन्वंगणाः गलितानि पुरो बलयान्यपराणि तथैव दलितानि अत्यंताति
शयोक्तिः स्यात्पौर्वापर्यव्यतिक्रमे अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥४१॥
यथा वा कवींद्राणामासन्प्रथमतरमेवांगणभुवः सकलदुंगासंगाकुलकरिमदा
मोदमधुराः अमीषां पश्चात्तेषामुपरि पतिता रुद्रनृपते कटाक्षास्ते सेद्भ्रमरकुलसवी
वीसहचराः अत्रातिशयोक्तिप्रयोक्तेयं कार्यशैघ्र्यप्रत्यायनार्था वर्ण्यानामित
रेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता संकुचंति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च ॥४२॥ त्वदं
गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥४३॥
प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा गुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता संकुचंती
ति प्रस्तुततुल्ययोगितायामुदाहरणं तत्र प्रस्तुते चंद्रोदयकालीनतया वर्णनी
यानां सरोजानां स्वैरिणीवदनानां च संकोचरूपैकक्रियान्वयो दर्शि
तः उत्तरश्लोके नायिकासौकुमार्यवर्णने प्रस्तुते अवर्णनीयानां मालत्यादीनां
कठोरतारूपैकगुणान्वयः यथा वा संजातपत्रप्रकरान्वितानि समुद्वहंति स्फु

अल
ध्रु

वर्ण्यत्वेन प्रस्तुता
नामित्यर्थः ॥

इतरेषामप्रस्तुतानां वा
इमयमपि सावधारणं
वाशब्देन वर्ण्यानामेव इ
तरेषामेवेत्यर्थः बहुवच
नमनेकार्थकोटिकयोर्ध
र्मैक्यस्यापि संग्राहकत्वात्
धर्मैक्यं धर्मस्यैकत्वं एको ध
र्म इति यावत् स च चमत्कारी बो
ध्यः एवं चानेकप्रस्तुतमात्रसं
बंधैकचमत्कारिधर्मानेकाप्र
स्तुतमात्रसंबंधैकचमत्कारि
धर्मान्यतरत्वं तुल्ययोगिता
त्वं लक्षणं बोध्यम् ॥

ऊ.नं.
३६
16
ना४

रुपाटलत्वम् विकस्वराणार्ककराभिमर्शादिनानि पद्मानि च वहन्ति भीष्मः यथा वा
नागेंद्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकांततैत्यात्कदलीविशेषाः लब्ध्वापि लोके परि॰
णाहिरूपे जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्या अत्रशौभ्रवर्णनेन तदायत्वेन प्रस्तुतानां
दिनानां पद्मानां चैकक्रियान्वयः उत्तरवर्णने प्रस्तुतानां करिकराणां कदलीनां
चैकगुणान्वयः हितेहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता प्रदीयते पराभूतिर्मि
त्रशात्रवयोस्तथा ४१ अत्र हितादितयोर्मित्रशात्रवयो रुत्कर्षभूतिदानस्य प
राभवादानस्य च श्लेषेणाभेदाध्यवसायात् वृत्तितौल्यम् यथा वा यश्चनिंब
परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा यश्चैनं गंधमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः अत्र वृ
श्चति सिंचति अर्चतीत्याद्याहारेवीकार्याणि स्मरणीयानि सर्वोदाहरणेषु तु पर्यव
साने इदं तु निंदावर्ण्यवसायीतिभेदः इयं सरस्वतीकंठाभरणे तृतीया तुल्ययोगिता
गुणोत्कर्षेः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भ
वानपि ४२ अत्रयुवाणीयोराजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन समीकृतः यथा वा ३६

संगतानिसर्गादीनां तडिल्लसितान्यपि तणद्वयं न निष्टं नित्यनाटक्षान्यपि स्वयं
पूर्वं ग्रस्तनिरिद्दनिंदा १ यं काव्यादर्शे दर्शिता २ सोऽल्पयोगितो सिद्धिरिति केचिद्व
वजेडुः यदाह जयदेवः सिद्धिः स्यात्तेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये प्रवाममेव द्विवि
ख्यातो तत्र वलैर्जलधिर्जलैरिति मतेऽत्रेष्टव्य वक्ष्यमाणं दीपकमेव वदंति त्वण्णव
र्णनोथमैकं दीपकं तु यथा: मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः ४४ प्रस्तुताप्र
स्तुतानामेकधर्मान्वयित्वे दीपकं यथा कलभनृपालयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रि
यान्वयः यथा वा मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो मदक्षीणो नागः शा
रदसरितः श्यानपुलिनाः कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभं
ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः अत्र प्रस्तुतानां नृपाणां अप्रस्तुतानां मण्यादीनां च
शोभैकधर्मान्वयः प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसंगादन्यत्रोपकरोति प्रासादार्थमा
रोपितो दीपो रथ्यायामिवेति दीपसादृश्याद्दीपकं संज्ञायां चेति २ वार्थैकधर्मान्वयः य
थापि स्वर्वाणीषु ध्यारोपयिवी चिन्वति पुरुषाम्नयः स्मरस्य कृतविषयस्य जानाति

प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुतान्वयविनत्याभिहितः क्रियाकर = ३

तुल्ययोगितायां प्रस्तुतानाः स्मरस्येत्यादि अन्येकं चकारो नैरपेक्ष्यद्योतकः कृतविषयः
प्रज्ञातविषयः

ऽन्न विघः प्रक्रान्तविघः एतच्च प्रासंगिकं यदा यत्प्रसंगे पठ्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमिति बोध्यम् त्रयाणां चिन्वंतीति इति विशापि युगपदन्वय इत्यर्थः चिन्वंतीति बहुवचनात्तस्य प्रस्तुतमात्रे लौक
वचनांतेन पूर्वं मन्वयायोगादिति भावः समायन्ते तथापीति प्रासंगिकत्वं प्रसंगोपकारित्वं न हीयत इति तथा च धर्मस्य पश्चादन्वयो न तत्र प्रयोजक इति भावः किंत्वत्र प्रयोजकं तत्राह वस्तुगत्येति

सेविते इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां युगपत्तु धर्मान्वयः भाति मदेन कलभ इत्यत्राप्रस्तुत
उ॰ने॰ १२ स्यैव प्रथममर्थान्वयः तथापि प्रासंगिकत्वं न हीयते वस्तुगत्या प्रस्तुतोद्देशेन प्रवृत्त
स्यैव वर्णनस्याप्रस्तुतेप्यन्वयात् नहि दीपस्य प्रासादरथ्ययोर्युगपदुपकारकत्वे तत्रा
17 मात्रार्थमर्पितस्य दीपस्य प्रतिथिभ्यः प्रथमं परिवेषणे न च प्रासंगिकत्वं हीयते तु
ल्ययोगितायां तु यत्प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्सर्वोद्देशेनैव धर्मो
क्तिरिति विशेषः अयं चानयोरपरो विशेषः उभयोरनयोरुपमालंकारस्य गम्यता
विशेषेपि अत्राप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थितउपमानोपमेय
भावस्तत्र तु विशेषाग्रहणादैच्छिकः स इति त्रिविधं दीपकमाहुस्ते भेदवदाहृत्तिदीपकं
वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शार्वरी ४४ उन्मीलंति कदंबानि स्फुटंति कुटजोद्गमाः जडु
माद्यंति चातकास्तृप्ता माद्यंति च शिखावलाः ४५ दीपकस्यानेकोपकारार्थत्वमत
या दीपस्थानीयस्य पदस्य वार्थस्य वा उभयोर्वा हृत्तौ त्रिविधमाहृत्तिदीपकम् क्र
मेणोदाहरणत्रयेणोदाहरणानि यथा वा उत्कंठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनाम् १२

स्लोचोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः भ्रामयति जलधरधारा चातककुलानां त्वष्टं चिरो
पनतां तापयति च बहुलोचनजलधारा कामिनीनां प्रवासरुचिमू वदनेन यो निर्जितं त
व निलीयते चंद्रबिंबमंबुधरे अरविंदमपि चसंदरि निलीयते पाथसां भरे एवं चाह
नीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपि दीपकच्छायामात्रेण दीपकव्यपदेशः
वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते धर्
यत्रोपमानोपमेयपरवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तू
पमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थं उपमा समानधर्मो यस्यामिति व्युत्पत्तेः यथात्रैव राजते
भ्राजते इत्येक एव धर्मः उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथक् भिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः
यथा वा स्थिरात्मेऽलीगुणावतां खलु ज्ञानबाध्यते रत्नदीपस्य हि शिखा वात्यया
पि न बाध्यते यथा वा तवामृतस्यंदिनि पादपंकजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति
स्थितेरविंदे मकरंदनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरकं हि वीक्षते अत्र यद्यप्युपमेयवा
क्ये निच्छां उपमानवाक्ये वीक्षा तिं धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणामात्रस्याव

इति

ऊ.नं.
१८
14

जेनीयस्यप्रतिबेयानर्हत्वादित्याम्पूर्वकवीनांप्रतिबेयोयमनिच्छापर्यवसितएवे
तिधर्म्यैकमनन्वयेयम् अर्थावृत्तिःप्रस्तुतानामप्रस्तुतानांवा प्रतिवस्तूपमा
नुप्रस्तुताप्रस्तुतानामितिविशेषः अयंचापरोविशेषः आवृत्तिदीपकंवैधर्म्येण
नसंभवतिप्रतिवस्तूपमातुवैधर्म्येणापिदृश्यते यथा विद्वानेवविजानातिविद्व
ज्जनपरिश्रमम् नहिवंध्याविजानातिगुर्वीप्रसववेदनाम् यदिसंतिगुणाःपुंसांविक
संत्येवतेस्वयं नहिकस्तूरिकामोदःशपथेनविभाव्यते चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वंदृष्टा
न्तस्तदलंकृतिः त्वमेवकीर्तिमान्राजविधुरेवहिकांतिमान् ॥७१॥ यत्रोपमानोप
मेयवाक्ययोर्भिन्नावेवधर्मौबिंबप्रतिबिंबभावेननिर्दिष्टौतत्रदृष्टांतः त्वमेवकी
र्तिमानित्यत्रकीर्त्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावः यथावा कामंनृपाःसंतुसहस्र
शोन्येराजन्वतीमाहुरनेनभूमिम् नक्षत्रताराग्रहसंकुलापिज्योतिष्मतीचंद्रमसै
वरात्रिः यथावा देवींवाचमुपासतेहिबहवःसारंतुसारस्वतंजानीतेनितरामसौ
गुरुकुलक्लिष्टोमुरारिःकविः अब्धिर्लंघितएववानरभटैःकिंत्वस्यगंभीरतामापा १८

नालनिमग्नपीवरतनुर्जानातिमेथ्याचलः नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेकप
वधर्मेइतिप्रतिवस्तूपमायुक्तामेवे अचेतनेमेथ्याचलेज्ञानस्यबाधितत्वेनतत्रज्ञा
नातीत्यनेनसागरायस्तनावधिपर्यंतेसंसर्गमात्रस्यविवक्षितत्वात् अयोदाहर
णेपर्दहंतिदीपकाद्विशेषःस्ववत् प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतोदष्टव्यःवैधर्म्ये
णाप्ययंदृश्यते कृतंचगर्वाभिमुखंमनस्त्वयाकिमन्यदेवंनिहताश्चनोद्विषः त
मोक्षितिंदुंतिवतावदंशुमानयावदाघास्यरयाद्रिमौलिताम् वाक्यार्थयोःसद
शयोरैक्यारोपोनिदर्शना यदातःसौम्यतासेयंपूर्णेंदोरकलंकता ५८ अत्रदात
पुरुषसौम्यत्वस्य उपमेयवाक्यार्थसंसर्गेणेंदोरकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्य
यत्तदुभ्यामैक्यारोपः यथावा अरण्यरुदितंकृतंशववपुरुद्वर्तितं स्थलेब्जं
मवरोपितंसुचिरमूषरेवर्षितम् श्वपुच्छमवनामितंवधिरकर्णजापःकृतोधृतो
यमन्धमुखदर्पणोयदबुधोजनःसेवितः अत्राबुधजनसेवयाअरण्यरोदनादीनांय
त्तदुभ्यामैक्यारोपः पदार्थवृत्तिमप्येकेवदंत्यन्यांनिदर्शनां त्वन्नेत्रयुगलंधत्ते लीला

सदृशवाक्यार्थसंबंधीयऐक्यारोपः ५ उपमेयवाक्यार्थउपमानवाक्यार्थभेदारोप इति यावत् =

निरर्थकत्वेन सदृशानामनेकेषांवाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थेऐक्यारोपः
इदं च त्रेकस्यैवैक्यारोपः इह तु बहूनामिति विशेषः २= पदार्थसंबंधिनी =१

उपमानेऽप्युपमेयधर्मारोपे उपमेये चोपमानधर्मारोपे पदार्थनिदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहरणान्तरमपि पदार्थनिदर्शनोच्यते इति शंकायामाह उभयत्रेति = उपमेये उपमानधर्मारोपे उपमाने उपमेयधर्मारोपे चेत्यर्थः =

नीलाम्बुजन्मनोः ॥ ५९ ॥ अत्र नेत्रयुगले नीलाम्बुजगतलीलापदार्थयोरैक्ये निदर्शना ॥

कु० नं० ६९ यथा वा वियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा । अदृश्यत स खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥

पूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मारोपः इह तूपमाने उपमेयधर्मारोप इति

19 भेदः उभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेन तत्समानधर्माक्षेपादौपम्ये पर्यवसा ति = न =

बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मविशिष्टयोः = नं तुल्यम् इयं पदार्थवृत्तिनिदर्शना ललितोपमेति जयदेवेन व्यवहृता यद्यपि ॥

वियोगे गौडनारीणामिति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतः त

थापि विशिष्टयोर्धर्मिणोरैक्यारोपो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना उपमानोपमेययो

रन्यतरस्मिन्नन्यधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्शनेति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरय

मिहोदाहृतः एवं च त्वयि सति शिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरन्तो दर्शि

यन्तोऽर्थिमुद्रां चरमचरणपातैर्दुग्धदोग्धुकामाः करभमनुसरामः कामधेनौ स्थि

तायाम् दोर्भ्यां तितीर्षन्त्यब्धिं तितीर्षन्तस्तरुणार्णवं इत्यादिषु वाक्यभेदाभावेऽपि

वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्शना विशिष्टयोरैक्यारोपसद्भावात् वाक्यार्थयोः सदृशयो ६९

"अत्र मया त्वयि सतीत्युदाहरणे वाक्यनिदर्शना न स्यात् अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपाभावात् एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावात् पूर्वार्धवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशंक्याह एवं चेति उक्तव्यवस्थाश्रयणे चेत्यर्थः = ४

तथा चोपमानोपमेययोः पदार्थनिदर्शनातुल्यत्वेनारोपविषयस्योपमेयत्वेन निवेशे प्रयोजनाभावादिहापि सा युक्तैवेति भावः नन्वेवं सति वाक्यार्थनिदर्शनाजनकत्वेनात्रातिव्याप्तिरित्याशंकायामनाह = यद्यपीति वियोगकालीनगौडनारीगण्डतलपाण्डिमा खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुरूपोपमानयोरैक्यारोपसत्त्वादिति भावः अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिं परिहरन्नेव स्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविभागं दर्शयति तथापीति =

मो: शिवस्य स्मरदम्पर्धिनानां दानदिन्त्वयि सति स्वयं तुइं अस्मत्सुरवं नोर्धिनानां मुञ्चा चिह्नं दर्शयंतो वयं कामधेनौ स्थितायां दोग्धुकामा सुरमयोः सुरद्रा योः पातेहुं इहं करस्म मुष्ट शिशुकमनुसरा
मङ्गत्वर्धिके अमरकामाममहेश्वरकालीनतुर्यनिकानुसरणकर्तुः कामधेनुस्थितिकालीन तथाविधकरमानुसरणकर्तुर्मेत्ववरैक्यारोपः तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुकरमयोः उप
मेयकोटिविशेषणयोस्सुरमहेश्वरस्तुद्धनिकयोर्यथाक्रमं बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः एवमनुसरणयोरपि = एवं च एवंविधार्थविवक्षणे चेन्न्यर्थः — २
प्रशकाप्त्वे जरा वदनेष जनकत्वं च साधारणोधर्मः प्रस्तुतवृत्तान्तो राजसेवाविदर्शनायाः लक्षणस्य नातिव्याप्तिस्तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः असिधारोपलादिनोः समरामणो बिंबप्र

रीतिलक्षणवाक्ये वाक्यार्थप्राधान्येन बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपयोः प्र
स्तुताप्रस्तुतधर्मिणोर्विवक्षितत्वात् एवं च राजसेवामनुष्याणामसिधारावलेहनं
पंचाननपरिष्वंगो व्यालीवदनचुंबनम् इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरैकैकपदो
न पात्तेऽपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायां न क्षतिः तयोर्बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुवि
शिष्टव्यापाररूपत्वात् इति अत एव निदर्शनायां रूपकाद्भेदः रूपके ह्यविशिष्ट
योरेव मुखचन्द्रादिकयोरैक्यारोपः अयं हि दंडोद्धरेद्धर्मतुलिं मौवलिनिग्रहे वि
दा षि विषयस्य नालं दण्डेन मुदे स्तुवः इति विशिष्टरूपकोदाहरणेऽपि न बिंबप्रति
बिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टता विधात्रविसृष्टकमलस्पृष्टत्वरूपसाधारणधर्म
वत्तासंपादनार्थमेव तत्र विशेषणोपादानात् ध्वान्तं सौम्यताऽस्त्यादिनिदर्शनोदा
हरणेषु च दातृस्पर्शोल्लासादीनामानंदकारित्वादिनैवात्र विशेषणयोर्बिंबप्रतिबिंब
भावाभावात् यत्र तु विषयविषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्रतिबिंब

तिबिंबभावान्नहि
शेषणयोरैक्यारो
पादिति भावः —
एवं तर्हि सदृशयोरै
क्यारोपः केवलल
क्षणस्य तद्विशेषोक्याह
अत एवेति एतादृशवि
शेषणविवक्षणादेवेत्य
र्थः भेदो व्यावृत्तिः तथा
च तद्भावेऽरूपके निदर्शनः
स्यादिति भावः कथमनेन
न दारणं स्यात्तत्राह रूप
केति अविशिष्टयोर्बिंबप्र
तिबिंबभावापन्नवस्त्वप्र
विशिष्टयोः बिंबप्रति
बिंबभावापन्नतास्य व्या
वृत्तिं दर्शयति — प्रदी
पं ३३ त्यादि

य८३

इयं रात्रिरेव कापालिकी द्वीपाद्द्वीपं भ्रमतीत्यन्वयः एतत्प्रधानरूपकम् एतदंगभूतान्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यन्ते विषयविषयिणो रात्रिकापालिक्योः तद्विशेषणानां तत्संबन्धिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथाक्रमेण रात्रिकापालिकीति समासस्योत्तरपदार्थप्रधानता याऽज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः ८४

कुरण द्वा संगत्येपः

ऊ·नि·
२· २०
पत्रेमसंचूर्णी

भावोत्ति ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिका रा
त्रिकापालिकीयम्। द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरि
मलं लांछनस्य च्छलेनेति सावयवरूपकोदाहरणे तत्रापि विषयविषयिणोस्त
द्विशेषणानां च प्रत्येकमेवारोपः। ननु ज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भ
स्मादिविशिष्टकापालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैवारोपोऽस्ति तस्माद्रा
जसेवा मनुष्याणामित्यादाविव वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनेति प्रकृते मतान्तरे त्विदम्प
दार्थवृत्त्यैव निदर्शना (निदर्शनाभावम्) भावात्। अपरां बोधनं प्राहुः क्रियया सत्समर्थयोः। नश्येद्रा
जविरोधीति क्षीणं चंद्रोदये तमः ५२ उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम्। विभाव
यन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम्। ५२ कस्यचित्किंचित्क्रियया विशिष्टस्य स्वक्रिय
या परान् प्रत्यसतो मतो वार्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरं निदर्शनामाहुः। अस
त्यर्थबोधने उन्नतार्हमुदाहरणं तत्र नश्येदिति बोधयदिति वक्तव्ये बोधयदित्यसंग २०

शुद्धस्वरूपेणैव त्यर्थः ८४ नलि ति उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादिति भावः वस्तुतो भस्मादेः कापालिकीप्रत्यपि न विशेषणत्वम पितु तत्कोटिनिविष्टत्वमेवेत्यविषयेऽर्थस्य वाक्यार्थश्च स्य बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगीकृत्य राजसेवेत्युक्तोदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदिष्टत्वमेवेत्यविषये निदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति उक्तरीत्या सावयवस्थित त्वादिरूपः

सम्मानत्वादप्रयोगः, ततश्चराज्ञा चंद्रेण सहविरुध्यमानस्य येनाशक्रियया विशिष्टं तमः
स्वकीयनाशक्रियया दर्शितमभूत्तया अन्योप्येवं राजविरुद्धश्चेत्सोपि विनश्येदित्येवं पर्य
वसायिनमर्थं बोधयदेव निबद्धमिति निबंधनादसदर्थनिदर्शना तथा अस्तशैलो
के सविता स्वोदयसमये एव पद्मेषु लक्ष्मीमादधानस्तथा पद्मलक्ष्म्याधानक्रियया
परान्प्रति समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रह एवेति श्रेयस्करमर्थं बोधयन्निबद्ध इति स
दर्थनिदर्शना यथा वा उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
३ = शैलशेखरगतः दृषत्कणो मंदमारुतधुतः पतत्यधः अत्र गिरिशेखरगतत्व वृक्ता^
शिबिंडकणो मंदमारुतमात्रेणापि कंपितः पतन् लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतन
हेतुरित्यसदर्थं बोधयन्निबद्ध इत्यसदर्थनिदर्शना यथा वा चूडामणिपदे धत्ते
यो देवैरविभागतः सत्तां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः अत्र समागतेर
विंशिरसा संभावयन्नु दयाचलाख्यनिष्ठया रविधारणाक्रियया समागतानां मेव सत्ता^
गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना अ

२८

धर्मयोः साम्यमात्रे चमत्कारानिष्पत्ते [illegible] बिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः = ४

ॐ·नं· २१

त्रके चिद्वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शनाद्वयमसंभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनमि
ति तृतीयात्संभवद्वस्तुसंबंधनि[illegible] निबंधनेति व्यवहरंति तथाहि आद्यनि
दर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसंभवत्तयोः साम्ये पर्यवस्यति द्वितीयनिदर्शनाया
मप्यन्यधर्मोऽन्यत्रासंभवत् धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति तृतीयनिदर्शनायां
तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थबोधनं संभवदेव समस्तो गंभीकरोति बोधयन्
गृह्णमेधिनः स्यादेकाकीशोभिरथ्यापयतीतिवत्समर्थाचरणेनान्यः प्रयोगः
ततश्चयथाकारीशोभिः शीतापनयनेन बहून् धायनसमर्थान्करोति एवं वारण
मानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृह्णमेधिन उपमाबोधनसमर्थान्कर्तुं क्षमते २
यथा अयं पर्वतः समभातेराविंध्यारसासंभावयति एवं च गृह्णमे[illegible] समागते
संतमुचितसृजया संभावयेदिति अतः संभवतिबोधनसंबंधय इति व्यतिरेको
विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः शैलाइवोन्नताः संतः किंनु प्रकृतिकोमलाः ५२
अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः यथा वा पल्लवतः कल्पतरोरेषवि

स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः
दृष्टांततया बोध्यं न स्येवनच विवृति तन्त्वेन [illegible] वोपपादयति बो[illegible] धयन्नित्यादिना
करीषंश्रुमगो मयं तस्यायं करीषः समर्थाच रणे समर्थकरणे साम २१ ष्येपा पादनेयावेर भाव

वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना पदार्थवृत्तिनिदर्शना — २ प्राधान्यात् उपमा
एवं प्रदर्शिते निदर्शना नया वेन दृष्टांतत्वेन
त्रयी निदर्शनापदत्र [illegible] निमित्त स्यैकस्याभा

घोषः कारस्य ते वीर भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते तत्रानन्तपर्यवसायी
यथा रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायांति शिलीमुखाः स्मरध
नुर्मुक्तास्तथा मामपि कांतापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यम
शोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः अनुभयपर्यवसायी यथा दृढतरनिबद्धमु
ष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य कृपणस्य कृपाणस्य केवलमाकारतो भेदः सहो
क्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः दिगंतमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ५३
यथा वा छायासंश्रयते तलं विटपिनो श्रांतेव पान्थैः समं मूलं याति सरोजलस्य ज
डता ग्लानेव मीनैः सह आचामत्यहिमांशुदीधितिरयं तप्तेव लोकैः समं निद्रा गर्भ
गृहं सह प्रविशति क्लांतेव कांताजनैः जनरंजनस्तु केः अनेन सार्द्धं विहरांबुराशे
रित्यादौ न सहोक्तिरलंकारः विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते विद्याहृद्या
पि साऽवद्या विना विनयसंपदं ५४ यथा वा यस्य रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति
निंदितः स भवेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते अत्र रामदर्शनं विना निंदितत्वं विना प्र

अत्र सहोक्तिः चमत्कारिणा तेकारस्तु पोस र्थः = २

च^

वराणि =

अत्र प्रस्तुताया विद्याया विनयं विना २४ उपलक्षितम् = २
रामकर्मकं रामकर्तृकं दर्शनं विनेत्यर्थः = २

इयंचकिंचिद्व्यतिरेकेणाप्रस्तुतस्यरम्यत्वारम्यत्वाभ्यांतरवर्णनंविनोक्तिः इतिप्रकारद्वयसाधारणंसामान्यलक्षणंबोध्यम्

नये

नत्रप्रस्तुतं किंचिद्विनारम्यंस्यात्साविविनोक्तिः कथ्यते इत्यन्वयः

हृमंतेरणापिप्रदर्शितं नद्येकिंचिद्विनारम्यंविनोक्तिःसापिकथ्यते विनाखलैर्विभाः
ऊ॰ने॰ तिघाराजेंद्रभवतः सभा ५५ यथावा आविर्भूते शशिनितमसामुच्यमानेवरात्रिर्नै
२२ शस्यार्च्चिर्हुतभुजइवच्छिन्नभूयिष्ठसभा मोहेनांतर्वरतनुरियंलक्ष्यतेमुक्तकल्पागं
एवंचविशेषणमात्रसाम्यगम्यावृत्ततवृत्तांतर्क्रीणबोध्यम्
गारोपात्पतनकलुषांबिभ्रतीवप्रसादं अत्रतमःप्रभृतीनिविनामुक्तादीनांरम्यत्व निशा
विनाप्राह्मेतरेणादर्शिते समासोक्तिःपरिस्फूर्तिः प्रस्तुतेप्रस्तुतस्यचेत् अयमैंद्री
मुखंपश्यरक्तश्चुंबतिचंद्रमाः ५६ यत्रप्रस्तुतेधर्मिणिवर्ण्यमानेविशेषणसामर्थ्य प्रा ३ =
लादप्रस्तुतधर्मिणस्तस्यापिपरिस्फूर्तिस्तत्रसमासोक्तिरलंकारः समासेनसंक्षेपेणप्र वंधस्य॰ न॰
प्रतिपादनात् स्तुताप्रस्तुतधर्मिणोर्वचनात् उदाहरणमयमैंद्रीति अत्रचेंद्रस्यप्राचीदिक् प्रा प =
रंभसंबंधलक्षणेउदयेवर्ण्यमानेमुखपदसंप्रारंभवदनसाधारणाद्रक्तपदस्या
खुं = रुणकामुकसाधारणाच्चुंबतीत्यस्यप्रस्तुतार्थसंबंधमात्रपरस्यप्राकाशार्थीतरसाधा
रणात्वचंद्रमाःप्राग्दिगतपुंलिंगेनेंद्रीगतस्त्रीलिंगेनतत्प्रतिपादेंद्रसंबंधित्वेनचोप
उपस्कृतादिति सर्वे साधरणादिर्विशेषणम् स्फुरितात्प्रस्तुतपरवनितासक्तपुरुषधर्मिणः प्रतीयते यथावा व्यावल्गत्कुचभा २२

ॐ नायकत्वाभिव्यक्त्यौ = व्यवहारोमुखचुंबनरूपः।
नायिकानुरक्तस्यकस्यचिन्नक्रीडालंबनं कंदुकंचन्द्रोक्तिः = २

रमाकुलकचेव्यालोलहारावलि प्रेंखत्कुंडलशोभिगंडयुगलं प्रस्वेदबिंद्वंबुजं प्रास्य
दत्तकरप्रहारमथिकाख्यासंरंभादेतया यस्मात्कंदुक सादरं सुभगया संसेव्यसे तत्कृती
अत्र कंदुकवृत्तांते वर्ण्यमानेप्यावलात् कचभारमित्यादिक्रियाविशेषणसाम्याद्वि
परीतरतासक्तनायिकावृत्तांतः प्रतीयते सर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानि इह साधार
णानीति भेदः सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते यथा पुरायत्र स्रोतः पुलिनमधु
नात्र सरितां विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् बहोर्दृष्टं कालादपर
मिव मन्ये वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति अत्र वनवर्णनेऽप्र
स्तुते तत्सारूप्यात्कुटुंबिवृत्तसंतानादिसमृद्ध्यसमृद्धिभ्यां विपर्यासं प्राप्तस्य तत्स
मास्य ग्रामनगरादेर्वृत्तांतः प्रतीयते अत्र च विशेषणसाम्यात्सारूप्याद्वा यद
प्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतानव
च्छिन्नः कविसंरंभगोचरत्वासंयोगात् अतश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारो
पहेतुः न तु रूपकवत्प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोऽप्यस्ति सुखं चेदं तत्र मुखेवं

श्रीरुता

जा

द्रत्वारोपहेतुः मुखचंद्रप्राहृ समभिव्याहारवदुक्तसंबुद्धतिचेदुमाउन्यादिसमासेत्तुदा

कु॰ नं॰ ४३ हरणे चंद्रादौ नीरत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्याभावात् निरीक्ष्य वि

द्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः धारानिपातैः सह किं नु वांतश्चंद्रो

यमित्यार्ततरं ररास इत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणेष्वप्रस्तुतेः प्रस्तुतरूपसमा

रोपगमकस्याप्यभावात् न चात्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यात् उत्तरपदार्थ

प्रधानरूपमयूरव्यंसकादिसमासव्यवस्थितायामुत्तरपदार्थभूतनयनस्यानुरोधात्

पयोदेऽनुक्तमपि द्रष्टृरूपत्वारोपणमभ्युपगम्यते न चेदं तथा निरीक्षणत्वात् त्वया

गते किमिति वेपत यष्टि सिंधुरिति श्लोके न सेतुकृत्त्वादिवद्वाप्रस्तुतासाधारणवृत्तांत

स्यापि विद्युन्नयनवत् प्राधान्यमस्ति येन तदनुरोधात्वे सेतुमंथकृत्त्वादिन्यत्रैवं वानुक्त पयोदस्यत्वेव

मपि प्रस्तुते प्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगच्छेम तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्य

वहारसमारोपमात्रमिह चारुताहेतुः यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरिह श्लिष्टसा

धारणविशेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव सासाद ४३

उपात्तोस्ति । नाविश्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पि
तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरप्रस्तुतवृत्तांतः ५

नयादृष्टिसमग्राथान्ये तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान प्रस्तुतेऽप्रस्तुतसमारो
पोङ्गीकार्यः तथाहि यथाप्रस्तुतविशेष्यं नास्ति अप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता ।
तथैवाप्रस्तुतेऽपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता एवं च समग्रस्या नयोः
प्रकृताप्रकृतवृत्तान्तयोरन्यतरस्यावश्यं समारोपेऽभ्युपगते वेकृते एवं प्रस्तुतेऽप्र
स्तुतवृत्तान्तस्यारोपस्याभ्युपगमादेतुरिति युक्तं ननु एवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य
गम्यत्वे समासोक्तिः विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुते वर्त्तिनामप्रस्तुतस्य गम्यत्वे
सा समासोक्तिरिष्यते इत्यादिप्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् प्रस्तु
ते स्त्रियस्साधारणादिरूपविशेषणसमर्पितानुरागस्वैकवदनचुम्बनाय प्रस्तुत
वृत्तान्तसमारोपमात्रस्य चारुत्वादेतुत्वाभ्युपगमे विशेषणसाम्यकृतकार्म्यकाय प्र
स्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षणादिति चेत् उच्यते स्वरूपतो प्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपेन चा
रुत्वाहेतुत्वा किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसंबन्धित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपस्यानु
तस्यैव रसानुगुणत्वात् न च तावदवगमने विशेषणपदानां सामर्थ्यमस्त्यतः स्फे

षादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्थिते न वदनं तु वनादिना तत्संबंधिनि॰
कु॰ नं॰ २४ कामुकादावभिव्यक्तेष्वनलंदीयत्वानुसंधानं तत्र भवति यथा स्वरूपतो दृष्टेन
राजाश्वादिना तत्संबंधिनि राज्ञादौ स्मारिते ष्वनश्वादौ नंदीयत्वानुसंधानं तद्वदिति था॰
विशेषणसाम्येन वाच्योपकारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यासंभवेदा अत एवास्मिन्विशे
षणाख्यामिव साधारणविशेषणाख्यामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीना
नां प्रवादः केडके तु व्यावलोक्य चभारत्वादिविशिष्टचलितानामेव्यत्वस्य कामुकसं
बंधित्वेनैव समारोपणीयत्वात् स्वरूपतः केडकेपि तत्सहत्वेनासमारोपणीयत्वा
त् किंच सामान्यनिबंधनत्वेनोदाहृतायां समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्राधान्यार्थ
स्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपेणैव गम्यतानेन रूपेणैव तस्य समारोपसिद्धेरन्यत्रापि तथै
व स्वक्रममेवं प्राचीनानां लक्षणं विभावनीयम् अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशे
षणे सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ५७ अत्र सुधांशुकलितोत्तंस इ
ति विशेषणं तापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् यथा वा तव प्रसादात्कुसुमायु २४

योपिसदायमेकंमधुमेवलक्ष्मीकर्योहरस्यापिपिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिंकेममधन्
न्विनोन्ये अत्रपिनाकपाणेरितिद्वविशेषणंक्रमसमाश्रयत्वेनार्थलभ्यात्मसर्थवि
५८ शेषाणांचसारभूतार्थयत्वाभिप्रायगर्भम् यथावा सर्वोम्भविनियानस्फकृतप्रस
क्तिनाश्रितः शरीरकस्यापिकृतेमूढाः पापानिकुर्वते अत्रशरीरविशेषणानितस्य
हेयत्वेनासंरक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि यथावा व्यासस्यैकतयास्थितेश्रुतिगणे
जन्मीनवल्मीकतो नाभौनाभवमच्युतस्यसुमहद्भाष्यंचनाभाषितम् चित्रार्थे
नहन्तकथ्यामचकथंश्रुतमित्राणांसंयुत देवत्वंहृणाहे देवाणीनमद्दुकर्तृकंकथंप्रा
म न्नुयात् अत्रश्रुतिगणानव्यासस्येत्यादीनिविशेषणानितस्मिन्व्यासमाधसाथा
रणकार्यकारणत्वप्रतिषेधमुखेननादृत्व्यासत्वादिक्रमभिप्रायगर्भाणि तत्राशो
दाहरणयोरेकैकंविशेषणं समनन्तरयोरुदाहरणयोः प्रत्येकंबहूनिविशेषणानि
तत्रापिप्रथमोदाहरणेसर्वाणिविशेषणाभिप्रायगर्भाणिपदार्थरूपाणिच द्वि
तीयोदाहरणेभिन्नाभिप्रायगर्भाणिवाक्यार्थरूपाणिचेतिभेदः तेषुचयथार्थसद्भावे

पिनधनिव्यपदेशः इत्यस्यतापहारिणोमर्मन्यस्यचकेस्तुत्यमायेनसर्वैथन्विर्थैर्यहारिणा
ऊ॰न २५ शारीरहरणार्थेपापमाचरतांमूहत्वेहरस्यवर्णनीयराजगुणाकथनाशाकत्वेचवाच्य
एवोपस्कारकत्वात्तएवसंग्राह्यस्थावाच्यपरिकरत्वात्परिकरइतिनामास्यालंकार
स्य केचित्तुतिप्रयोजनविशेषणोपादानेप्रस्थैर्यदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वेवि
शेषणस्यदोषाभावमात्रेनकश्चिदलंकारः एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्या
सः परंवैचित्र्यविशेषात्परिकरइत्यलंकारमध्येपरिगणितइत्याहुः वस्तुतस्त्वनेक
विशेषणोपन्यासएवपरिकरइतिननियमः श्लेषयमकादिष्वप्रयोज्येत्वदोषाः
भावेन तत्रैकस्यापिविशेषणस्यसाभिप्रायविन्यासेविच्छित्तिविशेषस्यसद्भावा
त्परिकरत्वोपपत्तेः यथा प्रतियजेतनिर्जायदिदेवतामभयतस्मावतेज्वषतेय्य
ध्वं र्षे हितिभ्रतैवसदैवतकावयंवनवतानवताकिमहिद्रुहा अत्रप्रहृतसज्जाधु
कान्नेद्रादीन्प्रतिभगवतःकृष्णस्यवाक्यंगोवर्द्धनगिरिरेवास्माकंरक्षकत्वेनदैवतामि
तिसएववसज्जनीयोनारक्षकः प्रहृत्तांरित्येवंपरोवनवतेतिगोवर्द्धनगिरेर्विशेष २५

णम् कानननवत्वान्निर्झरादिमत्वाच्च पुष्पफलान्तरजलादिभिरारण्यकानामस्माकं
मस्मद्गवानां च गवामप्ययमेवर्त्नकरइत्यभिप्रायगर्भं एवमत्रैकस्यापि साभिप्रा
यविशेषणविन्यासस्य विच्छित्तिविशेषवशादलंकारत्वसिद्धावन्यत्रापि स्तुत्याप्रक
लितोक्तेर्मस्त्वादौ तस्यात्मलाभो न निवार्यते अपि च एकपदार्थहेतुकं काव्यलि
गमलंकारान्तरमिति सर्वसंमतः तद्वदेवैकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्यालंकारत्वमु
क्तमेव साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्च
तुर्भुजः ५८ अत्र चतुर्भुजइति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रा
यगर्भम् यथा वा फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्ति लिखितं हेहस्याधिपः द्रष्टुं मार्कण्डलसा
न्दात्कालमेषक्ते गुणाः फणीन्द्रइत्यादिविशेष्यपदानि सहस्रमुखत्वाद्यभिप्रा
यगर्भाणि नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः सर्वदोमाधवः पायात्स यो
गंगामदीधरत् ५९ अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहितसक्तिना उच्चरद्भूरिकीलालः शु
शुभे वाहिनीपतिः ६० अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः स च त्रिविधः प्रकृतानेक

अप्रकृतानेकविषयः ५१

क.नं. २६ 26

विषयः प्रकृताप्रकृतानेकविषयस्तत्र सर्वदेत्यादिक्रमेणोदाहरणानि सर्वदो
माधवः इति स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहरयोः कीर्तने प्रकृतश्लेषः अब्जंकमलम
ब्जश्चंद्रस्तयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्तनमित्यप्रकृतश्लेषः वाहिनीपतिः
सेनापतिः समुद्रश्च तत्र समितौ प्रसन्नप्रयातोऽस्थितत्वपिरस्य सेनापतेरेव वर्णनं प्र
कृतमिति प्रकृताप्रकृतश्लेषः यथा वा भ्रातःकाकोदरो येन द्रोग्धापि करुणाम
ना हतनामा रणाय स्यात् समेत्य पराणां विभुः नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमु
खैः सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे असाउदयमारूढः कांतिमान्रक्तमंडलः
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः अत्राद्ये स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयो रामकल
योः श्लेषः द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः तृतीये राजनि
वर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्यग्रोदितचंद्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तनृपतेश्च श्ले
षः यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे प्राहुः शक्तिमूलध्वनिमिच्छंति प्राचस्तत्र
प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्योपमादेरलंकारस्य व्यंग्यताभिप्रायं न तु प्रकृतार्थ २६

ननु प्रकरणेनाभिधायानियमनादप्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वमेवेति कथं श्लेष इत्याशंक्याह यद्यत्रेति =

नैवं वंशशब्दशक्तिमूलत्वं तु ध्वनेरुक्ते दृ इति वाच्यम् शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहंति कुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदार
श्चेत्यत्र शनिरिति विरुद्धरूपे प्रस्तुते शनिशब्देनाभिधायां प्रतीयमानेऽपि तन्मूलकस्य विरुद्धा
वपि वदनुवक्तेनार्थ मेककार्यकारित्वं इति वस्तुध्वने स्थाने शब्दशक्तिमूलत्वस्य संभवात् श्लेषो

रस्येत्यस्योपलक्षणत्वात् अन्योन्यसन्निधानबलात्

सैव वंश्यत्वाभिप्राये अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्याप्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावे
नव्यात्यनपेक्षत्वात् यद्यपि प्रकृतार्थप्रकरणबलात् झटिति बुद्धिस्थमस्तेव प
श्चात् पतितमुत्थापनादिवा किंनो राजकरादिपदानां अन्योन्यसन्निधानबलात्त
द्विषयप्राप्त्यंतरोन्मेषस्वैकमप्रकृतार्थः स्फुरेत् न तावता तस्य व्यंग्यत्वेन त्वा
प्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यक्त्यनपेक्षणात् यद्यवक्षिते प्रकृतार्थाभिधाने पश्चा
त्स्फुरति चेत्काममस्तु ध्वनिरेव भवतु अस्ति चान्यत्रापि शब्दश्लेषः यथा अयमति
जरठां प्रकाममगुर्वीरलघुविलंबिपयोधरोपरुद्धाः सततमसुमतामगम्यरूपाः प
रिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति १ अंतर्मत्रिमदुग्ध्येमोपलादर्पितश्रीपयश्चामव
नमः हृस्यत्रिमिरजं भिषेविरोदोषमोषधिपतेरसन्निधौ १ अत्र हि समासोक्त्यु
दाहरणयोः प्राकरणिकेष्टप्रकरणावगमात् झटिति बुद्धिस्थे विशेषणसाम्यादप्रस्तु
तोऽपि वृद्धेऽपि व्याहृत्तांताः प्रतीयते तन्न समासोक्तेरंगं श्लेषः इति सर्वेषामभिमत
पक्षः यत्र मन्यत्रापि श्लेषे शब्दध्वनिबुद्धिर्न कार्या यथा वा रम्या इति प्राप्तवतीः प

नाकारागे विविक्ताहरिवर्द्धेनौ: यस्यामसेवंतनमहलीकाः ममेव भूमिवेलभी
ऊ.नै. र्भुवानः अत्र हितीयांनादिविशेषणसमर्पितार्थान्तराणांमध्याह सामर्थ्येन वसुभि
२० रन्वयः विभक्तिभेदात् नचविभक्तिभेदेपितदन्वयादेपकेसाधर्म्यमिहतिवद
५ भक्तियतः पतस्मिन्नपिकपूयः श्रियेवदंत्याः संतोभपवनमृवाजवेनमीताः वा
लीकेरत्हितरामलदमणानिसाधर्म्यंदथतिगिरामद्रसरत्याः इत्यत्रेवार्तिमत्स्रषा
१८ भवेत्तु मैमित्येतनु क्रियाविशेषणं सहार्थेवेनाभ्युपपन्नेवसंभुन्किञ्चविशेषणं
र्थोन्वयात्प्रागद्राग प्रतीतेः सामर्थ्यानावलंबते तस्मादर्थमोदर्यबलादेवतदन्व
यानुसंधानमितिगूढश्लेषः तदन्तुतद्बलादेवसमवाहुस्य साधर्म्यार्थेवकल्पन
मितिवाच्यस्यवोपमालंकारस्यांगमयं श्लेष इत्यलमतिप्रपंचेन तस्मिद्धःश्लेषत्रै
विध्यं एवंश्लेषः प्रकारान्तरेणापिद्विविधःसंपन्नः उदाहरणान्तरेषु अत्रकीलालया
हिनीपत्यादिशब्देषु परस्परं विलक्षणपदभंगमनपेक्ष्यनानार्थक्रोडीकारादभंग
श्लेषः सर्वदोमाधवोयोगं गामहारिणाहितसक्तिनेत्यादिषु परस्परं विलक्षणपदभंग २०

मधेस्पनानार्थ्यक्रोडीकारात्सभंगश्लेषइति तत्र सभंगश्लेषे शब्दालंकारः अभंगश्ले
षस्त्वर्थालंकारः इति केचित् उभयमपि शब्दालंकार इत्यन्ये उभयमप्यर्थालंकार इ
ति स्वाभिप्रायः एतद्विवेचनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यं अप्रस्तुतप्रशंसास्यात्सायत्र
प्रस्तुताश्रया एकः कृती शकुन्तेषु योऽन्यत्र शक्त्या याचते ॥ ८ ॥ यत्राप्रस्तुतवृत्तांतव
र्णनेन प्रस्तुतावगतिपर्यवसायि तदप्रस्तुतप्रशंसालंकारः अप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनेन तु
प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुताप्रस्तुतसंबंधे सति भवति संबंधश्च सारूप्यं सामान्यविशे
षभावः कार्यकारणभावो वा संभवति तत्र सामान्यविशेषभावे सामान्याद्विशे
षस्य विशेषात्सामान्यस्यावगतौ द्वैविध्यं कार्यकारणभावेऽपि कार्यात्कारणस्य कारणा
त्कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यं सारूप्ये त्वेको भेद इत्यस्याः पंचप्रकाराः यदाहुः कार्ये
निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पंचधेति त
त्र सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं एकः कृतीति अत्राप्रस्तुतस्य चातकस्य
प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे तदुपायाचनानिवृत्तमानिनि पर्यवस्यति

कु॰ ने॰ २८

यथा वा आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा मत्ते
भकुंभतटपाटनलंपटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य अत्र शुनकस्यानिंदानि
दनीयत्वेन प्रस्तुतेन तादृग्रूपेण कृत्रिमवेषव्यवहारमात्रेणाविद्वन्मात्रमभिनयति वैयेयप
र्यवस्यति यथा वा अंतश्छिद्राणि भूयांसि कंटका बहवो बहिः कथं कमलनालस्य माभू
वन्भंगुरा गुणाः अत्र कमलनालस्योत्कीर्तनेन तत्तद्रूपे वहिः खलेषु जाग्रत्सु भ्रातृपु
त्रादिभिरंतःकलहं कुर्वाणेषु पुरुषेषु पर्यवस्यति एवं लक्ष्यलक्षणयोः अप्रशंसा प्राहुः स्तुति
निंदास्वरूपव्याख्यानमसाधारणकीर्तनमात्रपरो द्रष्टव्यः सामान्यनिबंधना यथा विधा
य वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते निक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् अत्र प्रा
ग्बद्धामर्षे शिशुपाले रुक्मिणीहरणादिना वैरं दृढीकृतवता केशवेन तस्मिन्नुदासितु
मयुक्तमिति विशेषवक्तव्ये प्रस्तुते तत्प्रत्यायनार्थं सामान्यमभिहितं यथा वा सो
ढाहं स्वर्गिरिपूणामुच्चावचमिदं त्वया परोक्षमिति कोऽप्यस्ति परीक्षानिकषोपलः अत्र
यदि त्वं प्रत्यक्षरूपपरोक्षेऽपि मम हितमाचरसि तदा त्वमुत्तमः सुहृदिति विशेषवक्तव्य

तेन प्रस्तुते सामान्यमभिहिते विशेषनिबंधनाय यथा अंकारोपितमृगश्चंद्रमामृ
गलांछनः केसरीनिष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः अत्र क्लेसेप्रतिबलमद्धवाको
मार्दवदूषणपरे स्वे प्रस्तावानुसारेण क्रूर एव ख्यातिभाग्भवति न तु मृदुरिति
सामान्येन वक्तव्ये तत्समर्थनार्थमप्रस्तुतो विशेषोभिहितः एवं हृदकथादि
ष्वसामान्यतः किंचिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थं प्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेष्विय
मेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या कारणनिबंधनाय यथा हृतसारमिवेंदुमंडलं दमयंती
वदनाय वेधसा कृतमध्यबिले विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम अत्राप्रा
करणिकेंदुमंडलगतत्योत्प्रेक्षमाणेन दमयंतीवदननिर्माणार्थं सारापहरणैक
रणेननतत्कार्यरूपेण वर्णनीयेन तयाप्रस्तुतो दमयंतीवदनगतो लोकोत्तरसौंदर्य
विशेषः प्रतीयते यथा वा मदीयवरदराजस्तवे आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं
ते देहक्षयोपनतदिव्यपदाभिमुख्याः लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदि त्वदास्ये विन्यस्य
यांति मिहिरं प्रतिमासभिन्नाः अत्राप्राकरणिकचंद्रगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्य

तो

पुण्यनिचयविन्यासेन कारकैर्न तत्कार्यमनेन कोटिचंद्रलावण्यप्रक्षालितमनन्यमु
खसाधारणं भगवन्मुखे वर्णनीयतया प्रस्तुते तथा हि चंद्रलावण्यं च लिंगाद्वृद्धि
क्षयाभ्यां भेदाध्यवसायाद्वा प्रतिमासभिन्नत्वेन वर्णितः तेनातीतानागतसंख्यानेनेतत्को
टयः इति लक्षे कालस्यानादित्वात् सर्वेषां वर्तमानाकाशस्याश्रयणं श्लेषमहिम्ना
भगवच्चरणसमाश्रयणात्वेनाध्यवसितं भगवच्चरणप्रपन्नानां च देहत्यागे परस्थितो
परमपदप्राप्त्याभिमुख्यं तदानीमेव स्वस्वदेहं हित्वर्गस्वकीयसुकृततेजोमतिवेशनेन त
तः सूर्यमंडलप्राप्तिश्चैषेन तत्सर्वेश्रुतिसिद्धमिति तिलटगुरोर्येन तेषां देहत्यागकाल
स्यामावास्यारूपस्योपस्थितौ सूर्यमंडलप्राप्तेः प्रागुपसिद्धं पुण्यत्वेन निरूपितस्य
लावण्यस्य प्रदानं निमित्तीकृतं तस्य चंद्रस्य दशास्वरूपोपचारितं सोदाहरति भगव
न्मुखेन्यस्मन्मुत्प्रेक्षितम् यद्यपि स्वदेहदक्षेत्वे सति तावत्तल्लावण्यसंक्रमणं भव
ति तथाप्यत्र स्वदेहदानस्यैकवचनेन भगवन्मुखमेव चंद्रस्य स्वदेहदानेन मुखांतराणि
चंद्रसादृश्यपात्राणि यस्मात्तस्य दानीति भगवन्मुखस्येतरमुखेभ्यो व्यतिरेकोपि व्यंजितः ॥

सुप्य८

ततस्तस्मिन्नेव सर्वेषां चंद्राणां स्वस्वयावल्लावण्यैर्विन्यासेनोल्लेखितेन प्रास्वणीतः
प्रस्तुतोर्थः स्पष्टमेव प्रतीयते यद्यपिस्कंतो सूर्यमंडलप्राप्त्यनंतरभाविविरंचायना
तिक्रमणानंतरमेव सहस्रस्कंतसंक्रमणं श्रूयते तथापि प्रासीरकथासेंतस्पर्थे
वृषणाग्नागमावःस्थापिताः इतितदनुसारेण विन्यस्यामिहिरं यातीसकमम् कार्येनि
वेयनायथा नाथत्वदंघ्रिनखयावन तोयुलग्नाल्लंकोत्तिलेपकणिकाजलधिंप्र
विष्टाः तावत्तस्यमथनेन घनीभवंत्यो नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः अत्रभग
वत्पदांबुजस्य लनतो यदृणार्यां दिव्यसरिति अलक्तकरसादिविलग्नानां तयासह
समुद्रे प्रविष्टानां नखकांतिलेशकणिकानां परिणामतया संभाव्यमानेन समुद्र
नवनीतपदवाच्येन चंद्रेण कार्येणात्र नखकांत्युत्कर्षः प्रतीयते यथा वा अस्यामेवे
द्गतिसौकुमार्यामधुनाद्वेसस्पर्गवैरलेमेलापोयदिमाव्यतो परस्तैर्वीवंयमनेव
तम् अंगानामसकृत्तरतायदि दृष्टमायैवसामालतीकोतिश्वेतकमलाकिमत्रवङ्
नाकाषायमालंबतामम् अत्रनायिकांगत्यादिवर्णनीयत्वे प्रस्तुते शुद्धेसादिग्गति

६१

ऊ.नं. ३०
30

गर्वं दंतत्वादिदूषणानि विशेषेण संभाव्यमानानि कार्याणि क्रमेणाभिहितानि यतानि
वक्ष्यमाणोदाहरणेऽवनवमस्तु कार्याणि किंतु न तत्र निर्दिष्टतया कार्याणि लज्जातिरस्कारायदि
चैतस्मिन्स्यादस्माये पर्वतराजपुत्र्याः नेकेपापाणि प्रसमीक्ष्य मुखं बालस्निग्धतया विपितो
लेवमर्थः इत्याद्युदाहरणेतरे तथैव स्पष्टं अंगानामकठोरत्वेनिर्गतीयपादेत्व
णनीयाङ्गसौकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपि नार्थोद्देश्यमालतीकठोरत्वेवि
वक्षिते प्रतियोगिविशेषणे न कठोरत्वस्य तदकार्यत्वात् किंतु तदुद्दैर्घ्यकर्कशत्वमपि त्व कठोरत्वतु विरे द कार्यत्वम
दङ्गमार्दवेऽदृष्टस्तु यथोदाहरणे तथैव स्पष्टं अन्यस्य कार्यत्वेऽसंभवदुष्टःकार्यत्वेपिकार्य
निबंधनत्वेनदृष्टीयतइतितादृशान्यपि कार्याणि निबंधनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहरणा
निप्राचीनैः वस्तुतस्तु तदतिरेकेपि न दोषः नयप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः
पंचविधएव संबंधइति नियंतु शक्यते संबंधांतरेऽपि तद्दर्शनात् यथा तापत्रयौ
षधवारस्य तव स्मितस्य निःश्वासमंदमत्ता वितुषीकृतस्य यत्केऽकारचयाऽवविश
कीर्णांजैवातृकस्य किरणाजगतिभ्रमंति अत्र यप्रस्तुतानां चंद्रकिरणानां भाव ३

न्मेदस्मितत्वत्पदद्विषो यथ यथान्यविशेषकडंकारचयतोन्मेषेण न भगवन्मेदस्मितस्यात
त्सारतात्वत्पः कोप्युत्कर्षः प्रतीयते न च यथान्यकडंकारचययोः कार्यकारणभावादि सं
बंधोस्ति अतः सदोत्पत्त्यादिकमपि संबंधोतरमाश्रयणीयं एवमुपमानोपमेययोर्भा
कवि० वमाश्रित्य तत्र कल्पितकार्यकारणभावनिबंधनेप्रस्तुतप्रशंसा दर्शिता ततोन्य
त्रापि दृश्यते यथा कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्माच्छत्रोर्मे
नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मि
लत्कज्जलैर्मालवीनां नेत्राम्भोभिः किमासां समभवदुपनतः कुंतलक्षोणिपालः १
अत्र किमासां समजनीति मालवीनां तथा रोदनस्य निमित्ते पृष्टे तत्प्रियमारणरूप
निमित्तमनाख्याय कुपितः कुंतलक्षोणिपाल इति तत्कारणमभिहितमिति कारण
निबंधना मालवान्प्रति प्रस्थिते न कुंतलेश्वरेण किं ते निर्जिता इति पृष्टे तद्ध्याने तत् स्पृष्टेण
भावि जलनिधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपकार्यमभिहितमित्यत्रैव कार्यनिबंधनापि
द्विविधाप्यप्रस्तुतप्रशंसाऽसौ मार्यमतिभेदः प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः किं

कारणनिबन्धनायां कार्यनिबन्धनायां

ऊने. भङ्गः सत्यां मालत्यां केतक्याः कोटके हृया ॥ २२ ॥ अत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमप्रस्
२२ तुतं द्योत्यते तेन तत्र प्रस्तुताङ्कुरोलङ्कारः । उत्तराङ्गस्यापहरणं अत्र प्रियतमेन साकमनुया
31 नेच्छन्ती काचिद्भंगप्रत्यवमार्ष्टीति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वे नवानामेति ब्रीयाम
त्रेण नवाच्यासंभवात्प्रस्तुतमेव वाच्यमिदं मप्रस्तुतावगतये निर्दिष्टमिति
वाच्ये सौगन्ध्यादिना भृङ्गाद्यावश्यामेत्रेणास्य लोके दर्शनात् यथा कस्त्वं भोः कथय
प्राकोट कं= मि दैवहतकं मां विद्धि साक्रोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते दितं=
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते नच्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थि
तस्यापि मे इत्यत्र चेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवत्तिर्यगामंत्रणास्यात्पत्तमसंभावितत्वा
भावात् एवं प्रस्तुतेन वाच्येन भृंगोपालंभरूपेण पत्याकुलवधाः सौंदर्याभिमा
नपराङ्गिन्याः क्रूरजनपरिहृति दुःप्रापायां परवनितायां क्लिष्टस्य वेश्यापहरणं संक
ल्पद्गुरात्मदायां वेश्यायां वा कण्टकसंकुल केतकीकल्यायां प्रवर्तमाने प्रियतमप्र
सुपालंभो द्योत्यते यथा वा अन्यास्ता तावदुपमर्दसहा हंसभृंगलोलविनोदयमनः २२

सुमनोलतासु वालासु अजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिका
याः अत्राप्युद्यानमध्ये चरंतं भृंगं प्रत्यप्रस्तुतालंभः इति वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वमू
द्देव प्रौढांगनासु विद्यमानासु बालिकां रतये क्लेशयंति कामिनि स्फुट एवेति कस्याश्चि
द्धितस्यायाववचनमिति ते प्रस्तुपालंभो द्योत्यते यथा वा कोपाद्देहमियद्यातिनलि
नीकांदे वचेत्र दूतेयते चूतलतानवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितं इत्याकर्ण्येपमि
थः सखीजनवचः साटीहिंकायाश्चेटे चेलांतेन तिरोदधे स्तनतटं बिंबाधरं पाणिना
अत्रैयमिति नलिनीमात्री विशेषनिर्देशेन दीर्घिकातटचूतपाले न च वाच्यार्थस्य प्र
स्तुतत्वं स्पष्टं प्रस्तुतांतरद्योतनं च स्वयमेव कविना विस्फुटमुत्तरार्द्धे अत्रायोदाह
रणयोरन्यापदेशध्वनिमाहुर्लोचनकारः अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थोऽप्रस्तुत
त्वात् वर्णनीयः इति तत्राभिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः सु
हृत्तु वाच्यस्याप्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायापर्यवसितायामर्थे सौंदर्यबले नाभिमता
र्थव्यक्ति ध्वनिरेवेति वस्तुतस्त्वयमप्यलंकार एव न तु ध्वनिरिति व्यवस्थापितं तेवि

अ॰ चं॰
३२

त्रमीमांसायां तृतीयोदाहरणस्यालंकारत्वेन कस्यापि विवादः उक्तं हि ध्वनिकृता ॰
शब्दार्थशक्त्या क्षिप्तोपि व्यङ्ग्योर्थः कविना पुनः यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृ
तिर्ध्वनेरिति एतानि मादृश्यानि निबेयमान्युदाहरणानि सर्वथा तत्र निबध्यमानान्यपि क
थंचिद्वाच्यव्यंग्ययोः प्रस्तुतत्वोपलंभनेनोदाहरणीयानीति दिङ्मात्रमुदाहृ
यते रात्रिः शिवा काचन सन्निधत्ते विलोचने जागृतमप्रमत्ते समानेयमोप्यवयोः
सकाशे सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चित् अत्र शिवसाहचर्यमिव तदेकदेशतया
तेहाध्यललाटलोचनमपि शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयोजकत्वेन वर्णनीयमिति ते
नुखेन कृतं शिवसाहचर्यगमकं यथा वा वहन्ती सिंदूरं प्रबलकवरीभारतिमि
रत्विषां वैरे दैवैदीकृतमिव नवीनार्ककिरणं तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौंदर्यलक्ष्मी
परीवाहः स्रोतः सरणिरिव सीमंतसरणिः अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमंतस
रणेर्वदनसौंदर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन परीस्फुरति तडाकवत्परीवाहकारणीभूता
सस्यानेत्रमातीवदनसौंदर्यसमृद्धिः प्रतीयते सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव य ३२

श्लोके सत्वेति
पदवाच्यम्
एकदेशि =
एकदेश्येकदेशि
भावसंबन्धः
परीवाहः स्त्रूता
स्रोतसः सर
णिरिव परी
वाहो जलनि
र्गममार्गः

एकदेशात्
ललाटलोचन

यथा वा अंगासंगि मृणालकांडमयते भृंगावलीनां रुचिं नासामौक्तिकमिंद्रनीलस
रणिं श्वासानिले गाहते दंतेयं हिमवालुकापिककयोर्यत्ते दशां दीपतां तन्माथ्यःप
वे तितो बुँकरनलेथारांसुसंलीयते अत्र नायिकाया विरहासहत्वातिशयप्रकटनाय
संतापवत्त्वकार्याणि मृणालमालिन्यादीन्यपि वर्णनीयत्वेन विवक्षितानीति तन्मु
खेन संतापो वगम्यः यत्र कार्यमुखेन कारणस्यावगतिरपि श्लोके निबद्धा न तत्राय
मलंकारः किंत्वनुमानमेव यथा वा परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्त
नोर्मध्यस्यांतः परिमिलनमप्राप्य हरितं इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशांगाः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनं न च तत्र प्रस्तुतकार्याभिधानमुखे
न कारणस्य गम्यत्वमपि प्रस्तुतो ऽत्र विषयश्चेत्किंतर्हि पर्यायोक्तमित्याकांक्षाया
माह पर्यायोक्तेंतु गम्यस्यैव वाभंग्यंतराश्रये नमस्तु सैव कृतीयेन नु यथा राकृवच्छक्यो
ह्य यदेवगम्यं विवक्षितं तन्न सैव भंग्यंतरेण विवक्षितं तत्पादपि चारुतरेणा केन विक्षू
पांतरेणाभिधानं पर्यायोक्तमुत्तरार्द्धमुदाहरणं अत्र भगवान् वासुदेवः स्वामाया

उ॰ने॰ २२

रागाद्रूपेणागम्यः रागद्वेषसङ्कल्पवैषम्यकारकत्वेन द्रूपांतरेणासम्यग्वाभिहितः यथावा
लोके पश्यति यस्त्वोह्रिः सम्यक्स्वाह्रिं न पश्यति नाभ्यामप्यपरिच्छेद्याविद्याविष्णुरोस्त
व अत्र गौतमः पतेजलिस्त्रस्तामाधारणाद्रूपाभ्यागम्योद्रूपांतरेणाभिहितो यथावा
निवेघतांहेतस्समापयेतौ गिरीशकोशाम्बादिमाभिमाने पादोकियदूराममौ प्रथा
से निधिन्नतेनुकुटयेमनले अत्र कियद्दूरे जिगमिषेति गाम्यग्वार्थो द्रूपांतरे
णाभिहितः यथावा देवैर्वेदैर्जलधिप्रार्थितदेवतासार्वभौमव्यासप्रसूभुवनवि
दितायस्यवाहायिवाहाः भूषायेदोभुवनमयं यद्व्यक्तुश्चवादी प्रान्दीपालाः
प्रातमरवमुखाग्रेदनदुमेनोभः अत्र यस्य वेदा वाहा भुजगा भूषणानीत्यादि
तत्तद्वाक्यार्थमवस्थितौ वेदनाधाकारेणावगम्या पदवेदादयो व्यासप्रमुख
विनेयस्त्वाधाकारेणाभिहिताः पंचदेवतासार्वभौम तस्कलीकरणाय विप्रो
षणविप्रोच्छभावोव्यन्यासेन प्रतिपादितः अलंकारसर्वस्वकृतापि पर्यायोक्तस्य
संप्रदायानुगतमिदमेव लक्षणमंगीकृतं गम्यस्यापि भंग्यंतरेणाभिधाने पर्या २२

योक्तमिति चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकारयो राहुवधूजनस्य आलिंगनोद्दाम
विलासवंध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषमिति प्राचीनमुदाहरणं तत्र यथा योजितं तं
तदेवाह राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यते इति
एवं च गम्यस्यैवाभिधानमिति लक्षणस्यानुपपत्तिमाशंक्य यद्गम्यं तस्यैवाभिधाना
योगात् कार्यादिद्वारेणैवाभिधाने लक्षणं विवक्षितमिति लक्षणमपि क्लिष्टगत्या यो
जितम् लोचनकृतोऽपि पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते इति इदमेव लक्षण
मंगीकृत्य तदुदाहरणे च कार्यरूपाक्षाभिहितेन कारणं व्यंग्यं सम्यक् प्रदर्शितं तत्र
लक्षणं लक्ष्ये च क्लिष्टगत्या योजितं तदेव वा यदन्येन प्रकारेण व्यंग्येनोपलक्षि
तं सम्यगभिधीयते तत्पर्यायेन प्रकारान्तरेण व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमिति सर्वे वै य
लैकथाः किमर्थमिति निर्विमर्शं दर्शितानि दृष्टिगम्यस्यैव रूपान्तरेणाभिधाने न च उदा
हरणानि चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैवेति प्राचीनोदाहरणमपि स्वरूपेण गम्यस्य भ
गवतो रूपान्तरेणाभिधानमस्त्वात्मयोजमेव यत्तु तत्र राहुशिरश्छेदावगमने तथा

कु. नं.
३५

युक्तरीत्या प्रस्तुतोऽङ्कुर एवं ॥ प्रस्तुतेन च राहोः शिरोमात्रावशेषेण लिंगेन वध्यता या
पादनरूपे वाच्ये सति भगवतोऽन्यथारोपणाज्ञ्यादित्तेन भगवत्स्वरूपेणावगमने पर्या
योक्तस्य विषयः पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनं यामि चूतलतां द्रष्टुं यु
वाभ्यामास्यतामिह ६५ अत्र नायिकां नायकेन संगमय्य चूतलतादर्शनव्याजेन नि
र्गच्छन्त्याः सख्या तत्साहचर्यसंपादनरूपेष्टसंपादनं रूपेष्टसंपादनं पर्यायोक्तम्
यथा वा देहि मत्कंदुकं राधे परिधाननिगूहितं इति विस्रंसयन् नीवीं तस्याः कृष्णो मु
देऽस्तु वः सर्वत्र परेष्टसाधनम् अत्र कंदुकमन्वेषयन्नात्मनो नीवीविस्रंसनव्या
जेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिंदयोः कः स्वर्धु
नि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवं साधु दूति पुनः साधु कर्तव्यं किमतः परं यन्मदर्थे
विलूनासि दंतैरपि नखैरपि ६६ निंदया स्तुतिः स्तुत्या निंदा या वाच्यावगमने व्याज
स्तुतिः कः स्वर्धुनीत्युदाहरणे विवेको नास्तीति निंदाव्याजेन गंगायाः स्तुतिः सर्वोत्तम
हापातकादिकृतवतोऽपि स्वर्गं नयतीति व्याजरूपनिंदया नत्वप्रभावातिशयस्तुतिः ३५

साधुदूतीत्युदाहरणे मदर्थं महांतं क्लेशमनुभूतवत्यसि इति व्याजरूपया स्तुत्या मद
र्थं न गतासि किंतु रंतुमेव गतासीत्युत्तयिकृतो दूतिकांथ मे विरुद्धकारिणीमिति
निंदागम्यते यथा वा कस्ते शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येके सप्तिमास्थिते सप्तसप्तिसमाहू
ताभवेति परिपंथिनः यथा वा अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं शिवस्याहृतम्
देवेत्थं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति गंगा सागरमंबरं शशिकला नागाधि
पः स्मातलं सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटनं अत्राद्योदाहरणे स्तुस
न्निपदगतश्लेषमूलनिंदाव्याजेन स्तुतिर्व्यज्यते द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्वरोसी
तिराज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदुष्यादिदारिद्र्यादिसर्वं जानन्नपि बहुदानेन र
दितुं शक्तोपि मह्यं किमपि न ददासीति निंदाव्यज्यते सर्वमिदं निंदास्तुत्योरेकवि
षयत्वे उदाहरणे भिन्नविषयत्वेन निंदया स्तुत्यभिव्यक्तिः यथा कस्त्वं वानर राम
राजभवने लेखार्थसंवाहको यातः कुत्र पुरागतः स हनुमान्निर्दग्धलंकापुरः ब
द्धो राक्षससूनुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः सव्रीडात्तपराभवो वनमृगः कुत्रेति न

कुव॰ ३५ ज्ञायते अत्र हनुमन्निंद्यादितरवानरस्तुत्याभिव्यक्तिः स्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिर्यथा
यद्वक्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृषा नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान्प्रत्या
शया धावसि। काले बालतृणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुरंग
33 कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः॥ अत्र हरिणस्तुत्या राजसेवाविनिर्विण्णस्यात्मनो निंदाभि
व्यज्यते अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषय इत्यलंकारसर्वस्वकारः तेनेदृशास्थले निबं सर्वस्वकारेण
धनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणान्तरत्वेनैव धर्मिणा निरूप्यते। धन्याः खलु वने वाताः का यथा सन्नयः
ह्लारस्पर्शशीतलाः। राममिंदीवरश्यामं ये स्पृशंत्यनिवारिताः॥ अत्र वाता धन्या इत्य
प्रस्तुतादर्थादहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतोर्थः प्रतीयत इति सुधीयादिते इय
सारूप्य = मेवाप्रस्तुतप्रशंसा न कार्यकारणादिनिबंधनेति। ईदृशं यदाह अप्रस्तुतप्रशं
सा स्यादप्रकांडे तु या स्तुतिः। सुखं जीवंति हरिणा वनेष्वपरसेविनः। अन्यैरयत्न
सुलभैर्जलदर्भांकुरादिभिः॥ सेयमप्रस्तुते वीत्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते राजानुव
र्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना इति वस्तुतस्त्वत्र व्याजस्तुतिरित्येव युक्तं स्तुत्या ३५

मतद्वयेऽस्मिन् सबीजं दर्शयति =

वैचित्र्यमस्या विषयस्यालंबनभूतो विशेषवत्स्य

निंदाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यं विषयविशेषसद्भावात् । अन्यथाप्र
सिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेषु प्रस्तुताभ्यां निंदास्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिंदे गम्येते इत्ये
तावता व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसास्यात् एवं चानेन प्रक्रियाबाधः यत्रान्यगतास्तुति
विवक्षयान्यस्य स्तुतिः क्रियते तत्रापि व्याजस्तुतिरेव अन्यत्र स्तुतिव्याजेन तदन्यस्य
स्तुतिरित्यर्थावगमसद्भावात् यथा पिकवरिणि कुनामकीयन्निरीक्ष नभिया
नमसावकरोत्तपः तरुणीयेनतवाधरपाटले दश्यति बिंबफलं शुकपावकः अ
मुकपावकस्तुत्या नायिकायाः सौभाग्यातिशयस्तुतिरवगम्यते निंदया निंदयाव्य
क्तिर्व्याजनिंदेति गीयते विधे स निंद्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः ५ अत्र हरनि
दया विषमविपाके संसारे प्रवर्तयतो विधेर्निंदाभिव्यक्तिर्व्याजनिंदा यथा वा वि
धिरेव विशेषगर्हणीयः करट त्वं रटकलत्रापराधः सहकारतरौ च कारयत्ते स
हवासं सरसेन कोकिलेन अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पंचमप्रकारव्याजस्तु
तिप्रतिद्वंद्वीभूतेयं व्याजनिंदा ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतिरन्यनिंदयान्यनिंदा वे

आद्यप्रकारद्वये स्तुतिनिन्दयोः समानाभिन्नविषयत्वाभ्यां
प्रत्येकं द्वैविध्ये चत्वारो भेदाः पञ्चमस्तु भिन्नविषयक
स्तुतिरूप एव

ऊ.नं.
३९
36

प्रतीयते तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिंदालंकारयोरभ्युपगमे स्तुतिनिंदारूपाप्रस्तुतप्रशं-
सोदाहरणेषु प्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या तेषामपि व्याजस्तुतिनिंदाभ्यामंगीकारसंभवा-
दिति चेत् उच्यते यत्राप्रस्तुतवृत्तांतात् स्तुतिनिंदारूपान्न तत्स्वरूपः प्रस्तुतवृत्तांतः प्र-
तीयते यथा छिद्राणि भूयांसि कंटकाबहवोबहिरित्यादौ तत्र लज्जावकाशसारूप्य-
निबंधनाप्रस्तुतप्रशंसा· तत्रापि वर्तमानानां निवारयितुं प्राकाश्यान्यस्तुत्यान्यस्तुति-
रन्यनिंदयान्यनिंदेत्येवं व्याजस्तुतिव्याजनिंदयोरपि संभवतस्त्वेकामंतेत्राभिभवे
नानात्वस्यापरित्यागः यद्यपि विधिरेव विशेषणग्रहणो यत्रेति श्लोके विधिनिंदया
तन्मूलकाकानिंदया वा विशेषणत्वस्य प्रमोल्लेन च विद्वन्मतया स्थापितस्य मूर्ख-
स्य च निंदापि प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति तथापि से-
व व्याजनिंदामूलेति प्रथमोपस्थितापि सापि तद्दुर्बला एवं च व्याजनिंदामूलिका
व्याजनिंदारूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिमूल-
कव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्यते यथा लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः ३९

ऽपि श्रीमद्दानजितः स्वच्छंदं वैरतोऽजनस्य हृदये चिंताज्वरो निर्मितः । एषापि स्वगु
णानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां त
न्वता ॥ अत्राप्रस्तुतायाः ललनायाः स्तुतिनिंदाव्याजेन तन्निंदाव्याजेन च तत्सौंदर्यप्र
शंसा प्रशंसनीयत्वेन कविविवक्षितायाः स्वकवितायाः स्तुतिनिंदाव्याजेन त॰
न्निंदाव्याजेन च प्रशंसायां चमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति ॥ अस्य श्लोक॰
स्य वाच्यार्थविषये यद्यपि नाम्येन सम्मेजस्यं न तीमे विकल्पा वीतरागस्य चित्ते॰
कल्पयितुं शक्यन्ते स्मरानलगुणत्वाद्वीतरागहृदयस्यैवंविधविषये प्रवृत्तेश्च
नापि रागिणः इति युज्यते तदीयविकल्पश्च वराकीति कृपणानालिंगितस्य हृते
स्य मंगलोपहृतस्य च वचसोऽनुचितत्वात् तुल्यरमणाभावादित्यस्यांशस्यानुचि
तत्वाच्च सामानितदनुरूपतासंभावनायाः सत्त्वात् तुल्यरमणाभावादित्यस्या
स्यैतानुचितत्वाच्च सात्मानितदनुरूपतासंभावनायाः सत्त्वात् रागित्वेऽपि प्र
प्रायतामप्यास्तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थपरतायां न किंचिदसामंजस्यम् ॥ अत

एवास्य श्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः वाच्यांशे भवेदप्रस्तुतप्रशं
अ॰ चं॰ सोपपत्तेरिति आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् चंद्र संदर्शयात्मान
३० मथवास्ति प्रियामुखं ६८ अत्र प्रार्थितस्य चंद्रसंदर्शनस्य प्रियामुखसत्त्वेन कैमर्थ्यविचा
37 रणाद्व्यर्थत्वमित्यादि सूचितः प्रतिषेध आक्षेपः यथा वा साहित्यदर्पणे ... मथनो
ऽर्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवींद्राः यत्नस्यैतस्याखिलं लुंठनायकाव्यार्थचौराः प्रगुणी
भवंति १ गृह्णंतु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः क्वापि कवीश्वराणां रत्नेषु लु
प्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिंधुः २ अत्रापि प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य
काव्यार्थचौरेभ्यो रक्षणस्य ... लिखितेति ... जालवददस्य
त्वे विचिंत्य प्रतिषेध आक्षेपः निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते नाहं दू
ती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ६९ केचिदलंकारसर्वस्वकारादयस्त्वमाहुः
न निषेधमात्रमाक्षेपः किंतु यो निषेधो बाधितः सन्नर्थांतरपर्यवसितः किंचित्
विशेषमाक्षिपति स आक्षेपः यथा नाहं दूतीति निषेधो बाधितत्वादाभा ३०

सदृशः संघट्टनकालो वितथैतत्ववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानी
मेवागत्य नायिकां जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति यथा वा नरेन्द्रमौलेन वयं तव संदे
शहारिणः जगत्कुटुंबिनस्ते यन्न मया कश्चिदीक्ष्यते अत्र संदेशहारिणामुक्तौ न व
यं संदेशहारिण इति निषेधोनुपपन्नः संधिकालो वितथैतत्ववचनपरिहारेण
यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन् सर्वजगतो पालकस्य तव न कश्चिदपि ग्राह्यभावेना
लोकनीयः किंतु सर्वेपि राजानो मृत्युभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिप
ति आक्षेपान्योवियोग्यकेप्रतिषेधेति रोहिते गच्छगच्छसि चेत्कांत तत्रैव स्याज्जनि
मेम ७० अत्र गच्छेति विधिर्यतः मागा इति निषेधस्तिरोहितः कांतोहे श्यदेशानि
ज जन्मप्रार्थनया स्वमरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भीकृतः यथा वा न चिरं म
मतापाय तव यात्रा भविष्यति यदि यास्यसि यातव्यमलमाशंकयापि ते अत्रापि
न चिरं मम तापायेति स्वस्यामरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भितः अथाभासत्वे
विरोधस्य विरोधाभासत्वं दृष्यते विनापि तन्विहारेणाव तोजातवल्हारिणा ७१ अत्रेहा

रहितावपिहारिणौ हरणाविति श्लेषमूलको विरोधाभासः यथा वा प्रतीपभूपै
कु॰नं॰ रिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेतृतोज्झिता अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्
३८ विचारदृक्चारदृगप्यवर्तत अत्र विरोधसमाधानोत्प्रेक्षाप्रेरको विरोधाभास इ
३८ ति सर्वस्माद्भेदः विभा विना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् अप्यलाक्षारसासिक्तं
रक्तं त्वच्चरणद्वयं ७२ अत्र लाक्षारसासेककारणाभावेपि रक्तिमा कथितः स्वाभा
विकत्वेन विरोधपरिहारः यथा वा अपीतक्षीवकादंबमसंमृष्टामलांबरं अप्रसा
दितसूक्ष्माब्जं जगदासीन्मनोहरम् अत्र पानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपि क्षीवत्वादिनि
वर्णप्रान: बद्धं विभाव्यमानं शरत्समयहेतुकत्वेन विरोधपरिहारः यथा वा वरतनुकवरी
विधायिना सुरभिनखेन नरेन्द्रपाणिना अपचितकुसुमापि वल्लरी समजनि
हेतविलीनषट्पदा अत्र वल्ल्याः षट्पदाभावे भृंगालिंगनं निबद्धम् वरतनुकवरी
संक्रान्तसौरभनखपतितत्वसंसर्गरूपहेत्वंतरं विधायकत्वेन दर्शितमिति विरो
धपरिहारः हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जय ३९

तिरूपमयः ७३ अत्र गजेन्द्रघाये माध्ये हेतूनामसमाणाम समग्रत्वे तीक्ष्णत्वादिगुणैकैक
ल्पम् यथा वा उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचंपकरेणवः उदस्रयंति पांथानामस्पृष्टा
नोपि लोचने अत्र वाष्पोद्गमने हेतूनामसमग्रत्वे स्पर्शनक्रियावैकल्यम् उभावपि प्राधा
न्याविति दंडी व्याजहार यतः प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य मदिमातिशय ह्रपो हि तीयो
दाहरणे च मयकोरणानामुद्दीपकत्वातिशयरूपश्च विशेषः स्थापितः अस्माभिस्तु
तीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपि कारणविकलत्वरूपमिति विभावना दर्शिता कार्योत्प
त्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबंधके नरेन्द्रानेव ते राजन्दृशत्यसिभुजंगमः ७४ अत्र
नरेन्द्रा विषवैद्याः सर्पदंष्ट्राप्रतिबंधकमंत्रौषधपाणिनः श्लेषेण गृहीता इति सर्प
विषप्रतिबंधके कार्योत्पत्तिः यथा चित्रं तपति राजेन्द्र प्रतापतपनस्तव अनातपत्रमु
त्सृज्य सातपत्रं द्विषज्जनम् अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना शंखाद्वीणा
निनादोयमुदेति महदद्भुतं ७५ अत्र शंखत्वेन कामिनीकंठसंयोनादत्वेन तद्दृष्टि
तेवाध्यवसीयत इति अकारणात्कार्यजन्म विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभाव
ना

अ०ने०
८६

शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त संतापयन्ति तां ॥ अत्र तापनिवर्त्तकत्वेन ख्याततया ताप
विरुद्धैरिन्दुकिरणैस्तापजननिरुक्ता ॥ यथा वा ॥ उदिते कुमार सूर्ये कुवलयमुकुलसन्निभा
नि नेत्राणि मुकुलीभवन्ति चित्रं पर राजकुमार पाणिपद्मानि ॥ यथा वा अविवेकि
कुचद्वंद्वं हन्त नाम जगत्त्रये ॥ प्रकृतिप्रणयिणोरद्यगोरस्तु तेजनमारणे स्वीयादाहर
णयोः कारणस्य कार्यविरोधित्वे स्वाभाविकं ॥ प्रकृतिप्रणयन रूपागन्तुकगुणप्र
युक्तमिति भेदः कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ॥ यथा ॥ पयोधिरभवत्
कल्पतरोस्तव ॥ १७ ॥ यथा वा जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः ॥ संप्रति
तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातं ॥ कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे
हृदि स्नेहदशा यो नाभूत्स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥ १८ ॥ यथा अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पु
रस्सरः अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ असंभवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्व
वर्णने ॥ को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥ १९ ॥ यथा वा अयं वारामेको नि
लय इह रत्नाकर इति श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः क एवं जानीते नि

८६

जनरछ्लीकोटरगतं दाणादक्षेनंताम्यलिंमिमकरमापास्यतिमुनिः विरुद्धं भिन्नदेशा
त्वेकार्यहेत्वोरसंगतिः विषंजलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिकांगनाः ८६ ययोःकार्य
हेत्वोर्भिन्नदेशत्वे विरुद्धं तयोस्तद्विवर्ण्यमानमसंगत्यलंकारः यथाविषपानमूर्छ
नयोर्भिन्नदेशत्वे यथावा अहोखलभुजंगस्य विपरीतोवधक्रमः अन्यस्यदशति
श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते क्वचिदसंगतिसमाधाननिबंधनेन चारुतातिशयः अ
जस्रमारोहसिहरद्दोर्भिर्मकल्पसोपानततिंतदीयाम् आसाद्यसर्वर्षत्वयिकेशुन
र्येस्यानाततवत्वमस्यतामवाप्य विरुद्धमिति विशेषणात्यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं
नविरुद्धंतत्रनासंगतिः यथा भ्रूचापवल्लींसुमुखीयावन्नयति वक्रतां तावत्कटाक्ष
विशिखैर्भिद्यतेहृदयंमम अन्यत्रकरणीयस्यततोन्यत्रकृतिश्चसा अन्यत्कर्तुंप्र
वृत्तस्यतद्विरुद्धकृतिस्तथा ८७ अपारिजातांवसुधांचिकीर्षन्द्यांतथाकृथाः गोत्रो
द्धारप्रवृत्तोपिगोत्रोद्भेदंपुराकरोः ८८ अत्रकृष्णंप्रतिशक्रस्योपालंभवचनेभुवि
चिकीर्षितयातत्रकरणीयमपारिजातत्वेदिविकृतमित्येकासंगति पुरागोत्रा

इमयंतीमतिहं सोक्तिरत्रचतुर्थपादेनासंगतिसमाधानम्

ति

गोत्रायाः पृथिव्याउद्धारायप्रवृत्तः-

तो गोत्राणांपर्वतानामुद्भेदं दलनम्-

अपगतमरिजातंयस्मास्तां

पारिजाततरुरहितां

जलकणमेवकंकणम् — पत्रपुष्पावल्लीसेपत्रिकारचना —

अ॰ने॰ ४० तिलजलं ५०

याऽऽहारेप्रहृतेनवराहरूपिणातद्विरुद्धं गोत्राणांदलनंखुरक्रुद्धैः कृतमिति १
द्वितीयाद्विविधापीयंश्लेषोऽस्याप्रिता यथावा स्वनवकुङ्कुमविदितमपत्रविलासिनी १
नोभूषामवेदयमिनवाम्बुकनेकवीर तेचेष्टकंकणमयोफपुष्पपत्रवल्लीचोलेन्द्रसिंहति १
लकंकरपल्लवेषु मोदंजगत्त्रयमुवामपनेतमेतदादायरूपमखिलम्बरदेहभाजां १
निःसीमकांतिरसनीरधिनामुनैवमोदंप्रवर्द्धयसिमुग्धविलासिनीनाम् अत्रायोऽ
रोकंकणादीनामनयत्रकरणीयत्वमप्रसिद्धमितिनोपमासंभवति तेनाभावरूपा
न्यत्रकृतिराद्रिथनयतिलदणानुगतिः विषमंवर्णितेयत्रघटनाननुरूपयोः के
यंशिरीषमृदंगीक्वतावन्मदनज्वरः ८ अत्रातिमृदुत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूप
योरंगनामदनज्वरयोर्घटना यथावा अभिलषसियदीन्दोवक्त्रलक्ष्मीमृगाक्ष्याः
पुनरपिसकृदब्धौमज्जसंक्षालयांकं सुविमलमथबिंबंपारिजातप्रसूनैः सुरभय ७०
वदनोचेत्तेकनत्वाम्बुंवेक्क एवंत्ववक्त्रसमीघटना अत्रचेन्दुवदनलक्ष्म्योःखवि
षयांताकिनाघटनेतिभेदः विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरंविषमंमतम् कीर्तिप्रसू

पत्रिकारचना

देहधारिणाम् —

८।४

का

नेयवलं यथा मातवकुलाणिका ॥ ८८ ॥ अत्र कारणगुणप्रक्रमविरुद्धाख्यामान् एवलोत्प
त्तिः कार्यकारणयोर्निर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वेपं चमीविभावना विलक्षणगुणमालिनिवत्व
विषमइतिभेदः अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् भक्ष्याशयाहिमंजूषां
दृष्ट्वाखुस्तेन भक्षितः ८९ इष्टार्थमुद्दिश्य किंचित्कर्मारब्धवतस्तु लोन केवलमिष्टस्या
नवाप्तिः किंतु अनिष्टस्यापि प्रतिलंभश्च ईदृशम् यथा भक्ष्यप्रेप्सयाहिपे
टिकांदृष्ट्वा प्रविश्य मूषकस्य न केवलं भक्ष्यालाभः किंतु स्वदेहनिर्यातिः य
थावा गोपालइतिकसतत्वं प्रभुरलीरवोक्ष्या प्रितोमानं तन्नदोरमयस्तलभ्यंतवयात्र
तम् ॥ ९० ॥ गुरणर्थोवाभिनुपेक्षार्थसमुद्यमादिष्टनवाप्तावनिष्टप्रतिलंभेतोदाहरण
अनर्थानिष्टपरिहारहेतोरर्थं समुद्यमात्तदुभयं यथा दिविश्रितवन्तश्चंद्रसैंहिके
यभयाद्भुवि प्राप्तस्यापयतंनेगिसाभ्रयस्ततोभयम् अत्र न केवलं प्राप्त एव हाना
र्थं परिहार्यनवाप्तिः किंतु साधस्यानर्थवाप्तिरिति दृष्टिं एवानिष्टहेतोः
र्थसमुद्यमात् तदुभयं यथा दिवि यत्तमाहते वीलंतमारीय्यदमाननः अत्रानीयस

५वा

गुरुः

कु॰ते॰ ५२ पुरस्यैव सद्योऽदहनमनन्यभृत् पुरस्यैवेत्येवकारेणापरानिष्टप्राप्त्यभावो व्यंजितः अनिष्ट
प्राप्त्यवाप्तिश्चेति श्लोके निष्ठाधारोपि शङ्करसंहृतानामारूढानवाप्तिश्चेति प्रत्येकमपि
विषमपदेनान्वयः तत्र केवलानिष्टप्रतिलम्भः केवलेष्टानवाप्तिश्चेति अन्यदपि विष
मद्वयेऽलङ्कृतिर्भवति अत्र केवलानिष्टप्रतिलम्भो यथा पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य
किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायां कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमत्र स्थित्वा हरिण्य
तितवैवमुखस्य लक्ष्मीम् अत्र पद्मातपत्रलिप्सया पद्मबीजवापं कृतवत्या लक्ष्मीला
भस्य किंतु मुखशोभाहरणरूपोऽत्यन्तानिष्टप्रतिलम्भः केवलेष्टानवाप्तिर्यथा प्रि
यासि मे च शैले विभ्रमो वयमिति वदन् तुष्टिपिपासालम्बुजः भ्रमभ्रमवितत बाहुयुगो
पेसुहंससमूहरिर्जयति अत्र यद्यपि शैलस्योपरि पतनरूपानिष्टावाप्तिः प्रसक्ता तथा
पि भगवत्कराम्बुजस्पर्शमहिम्ना सा च न जातेति शैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रम् यथा श्री॰
वा लोके कलंकमपहर्तुमयं मृगाङ्को जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन तत्रापि कलं ५२
यसि तन्निकलंकरेखां नार्थे समाश्रितजनेऽपि कलंकयंतीति अत्रानर्थपरिहाररूपेष्टानवा
प्तिः

यथा वा प्राणोप्यद्भुतेन तनयानन्दनस्य ग्रामीभेमान्दुग्रहो भगवता मयि यातितोयं कृष्णो
दृष्टान्नपि खलु तितिक्षिं थनेहो बीजप्ररोहजनं नीटदूनं करोति अत्र पूर्णानिष्टमायथा
कृपेक्षानवानिःसृतेनिष्ठस्यापि मुनिगणस्य महादुःखप्रदत्त्वलाभावस्येभावगर्भतया
दृष्टारथेनेष्टत्वेन स्वीकृतत्वात् यत्र केनचित्तृष्णस्थिस्य यथे प्रेषितेनान्येन नतियाकारिष्ट
मुपेद्य स्वस्यैव प्रेष्टत्वात्तेन ज्ञापीक्षानवामिक्रूपमेव विषमम् यथा तं प्रति प्रेषिताहू
तीतस्मिन्नेव लयंगता सख्यः प्रपन्नतमेमोदं विपाकं वा विधेयम्मुमू तस्मिन्नेव लये
गतेति हूत्वा नायके सा कंपे सूचिते यथा वा नखे मक्रमितित्वा ता प्रियाये प्रेषितमनः
तन्तु तत्रैव रमते हूतः पाणिनि नावयम् एतानि सर्वेष्वेक्षानवामा बुदाहरणानि
किं विदित्वा वा मिहू वै के तदनवामिर्थया मदीये वरदराजस्तवे भावनिर्यासभवटे
च्छिमसूर्यवंशी भालोभात्मता ख्यकिरणोत्करमा प्रभाते तत्रोद्वेकुम्भवद्भात्तामालतनरा
गेनायेभजत्यनदिने सहिमेट्टतापः यथा वा त्वद्वक्रसामनमयमंबुजकोषग्रामः
गान्तेन तमसमभिवकरोपहता लक्षापि पर्वणि विधुः क्रममदीयमानः पांसत्यनी

लाभेन =

तस्माद्दिवाग्निरादित्यं प्रविश
ति रात्रावादित्यस्तम्

कु॰ वे॰ ५२ सुपर्वितां म्रियमाणामुनाम्नाम् अत्राद्यश्लोके सूर्यकिरणानां शशिबिम्बे प्रवेशनमात्र
मप्रसिद्धं सूर्यस्य निजकिरणैः प्रभावत्त्व अरुणाहणिमप्रेरणया न तत्कृतं तेषाम औप्र
तापनं परिकल्पितवानुदयकालदृश्यमरुणिमानं वत नोद्धृतवान् रात्रावानामिवाग्नि
संतापनप्रयुक्तारुणिमानुद्धृतिं परिकल्प्य सूर्यस्य मन्दतापि यत्नेन तावत्कालिकी
सूर्याग्निनैसार्वकालिकत्वावाप्तिरिति दर्शितं द्वितीयश्लोके चंद्रस्य भगवन्मुखल
क्ष्मीसमानस्य हृत्वेन मित्रपाहृस्येव वातात्सूर्ये परिकल्पयन् किरणस्य कमल
का मुकुलविलासमकस्य चंद्रान्तःप्रवेशावसहृत्याणि भगवन्मुखलक्ष्मीतिथान हृहकोश
मुद्रामोचनसर्वत्वं न लोपहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकेतयाभगवन्मुखे सामर्थ्यस्यवाति
शीयते न सार्वकालिकीति दर्शितं क्वचिदिशानवानावपितद्याभिभ्रमनिद्वेष्य
न विच्छित्तिविशेषः यथा मल्लालताणिपालत्वरहित्नगरे संचरंती किराती की
र्णालकोदायरत्नास्तृहतरव द्विगारगोकाकलोनी दिशमाश्रीखंडखंडं तदुपरि भृ
ङ्गीभूतनिश्चायमंतीश्वासामोदप्रमत्ते मधुकरपटले स्थूममाकोकरोति अत्र ५२
तन्दृष्ट्वा चन्द्रप्रसादनार्थं चन्द्रस्पर्शान्तरं च परिकल्प्यैतावता विप्रयत्नेन पौर्णमास्याभेदभगवन्मुखे ५

ऽसमशाङ्को॥

द्यो

प्रस्तुताप्रिसंपादनोद्यागात्तत्संपादनालाभेऽपितल्लाभस्य मौचित्यासेनानिबद्धः समं
स्याद्वाणिनेयत्रद्वयोरप्यनुरूपयोः स्यात्संपूर्णेन्दुमहरेण अचमंडलम् ५० प्रथ
मविषमप्रतिद्वंद्वीदं समं यथा वा कौमुदीवन्दुहिनीसुमंडलेआकृषीव प्राप्तिस्थाए
मण्डने पद्मकीर्तिरनुरूपमाश्रितास्त्वो विभाति नरसिंहभूपते यथा वा चित्रे चि
त्रेवत्त्वत्तमहद्विन्नमेतद्धि चिंत्तं जातो दैवादुचितघटनासंविधाता विधाता यन्नि
म्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीयायद्वेतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः
एवं स्तुतिपर्यवसायि रूढं निंदापर्यवसायीतिभेदः साम्यमपि कार्यस्य कारण
नसमं विद्वः नीचप्रवणतालक्ष्मि जलजायास्तवोचिता ५१ रूढं द्वितीयविषम
प्रतिद्वंद्विसमं यथा वा द्वयदह्नानुत्पन्नो पयोधो वनतामुपेत्य वैर्षतं यच्चमध
नितस्तुतं सोऽपिरवमेव निर्दहति यथा वा प्रासैर्हालाहलदलं कृतमञ्जनादसंदलावलेवा
वाल्पेपयोभोगीरलमहत्मावद्धमैत्रीनिरूढः प्रोतैस्तहोऽपि मुखविवरं नतंगीकृतोयः
सोयं चेदृक्तपतिकिरणोमीमितिश्रा प्रिमेततु एवं त्रिकारणस्वभावानुरूपं कार्यस

श्रीमः

ओ॰ ने॰ धव्र॰ पि॰ ५३

अत्रत्वामोत्तंसकनदीयदुष्टसंसर्गोन्नतरूपत्वमितिनिमित्तः विनानिष्टं चतस्मिन्द्वितीयेदर्थ्यः क
त्तैलघमुः युक्तोवारणाल्लाभोयंस्यात्तेवारणार्थिनः ८५ उद्देसममनिष्टस्याप्यवाप्ति
श्चेत्यथैवं गृहीतस्याद्विविधस्यापिविषमस्यप्रतिद्वंद्वीसावामेरनिष्टस्याप्रसंगात् १
अत्रराजार्थिनयाराजानमन्तःसंतं द्वारिदौवारिकैर्वीर्यमणंप्रतिनमेवचकनच्छेदाद्दारण
न्वात्रनिवारणमनिष्टमापन्नमित्यनन्दाद्दारणान्माप्रकनीयं राजद्वारिदाणंनिवा
रणंसंभाविनमितितदंगीकृत्यप्रवृत्तस्यविषमलंकारोदाद्दरणेष्विवाननिकिंतोत्कटा
निष्टापत्यभावात् किंचयत्रोत्कटानिष्टसत्वेपिश्लेषमहिम्नाऽस्यार्थप्रतीतिस्तत्रा
पि समालंकारो प्रतिहत एव यथा वा उद्वेगिजैरदनमर्थ्यमानप्रवत्त्वा मामग्रयत्रि
हतविराड्षितोऽस्मि अननु उद्धात्तत्वमपिवेमयसेनतेवमामव्यन्नैवविफलाम
हतीसिसेवा अत्र व्याजस्तुतौ पुष्पवत्युत्पन्नित्योभिव्यक्तिर्विवक्षया विषमालंका
प्र रस्यापिसाधर्म्यमिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायां समालंकारेण निवारितेपरविकस्य
वाव्यमिश्रत्वेपिश्लेषवशात् सतीतिरप्यर्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि समालंकारस्यैव स्थितिः १ धव्र

यथा प्रसूनखलुकर्णे आसितिप्रियासमीरितः तदेवश्वश्रूकृतवान्पितुराख्यान
लेखिना अत्रपितुराख्यानलेखितेत्यत्र विरोधालंकारसंभिन्नार्थान्तरन्यासस्तथात्र
यदहृयाविभामानकर्णोनरसापिविवदायाः सत्वेपिन खलुनातीतिजस्वलि
न्येकपदत्वेनवस्तुमदाया तस्माददायममालंकारोप्यत्र स्वयंप्रदीप्तावा
प्रिप्रतीतिमात्रेणाक्षिप्तमुदाहरणं यथावा सर्पतनपः सन्धेयंनवोखवरविस
तीदेमत् अत्रभवतिसंगतिमन्तोत्स्यादपयेसमलंकमनोघे विरोधेतत्प्रय
त्नश्चहिपरीतफलेच्छया नमंतिसंतस्त्रैलोक्यादपिलब्धुं समुन्नतिं यथावा
मलिनयितुंखलवदनेविमलयतिजगतिदेवकीर्तिस्ते मित्रासाद्दंकर्तेमित्राय
सूतिप्रतापोपि अथिकंपृथुलाधारादायेयाधिकवर्णनं ब्रह्माण्डानिजलेयत्रत
त्रमांतिननेगुणाः ८८ अत्रयत्रमहान्तोवेष्यतेनांतिवृद्धदायमाना नीत्याधारस्या
तिविशालत्वेप्रदर्श्यतेतत्रनमांतीत्यायेयानां गुणानांमाधिक्यंवर्णितम् यथावा
युगांतकालप्रतिसंहृतात्मनोजगंतियस्यांसविकाशमासते तनोममुस्तत्रनकैट

मातृपदमनि
द्धायाम्निव्यवछे
दार्थम्=५
शोभनगमनम्

वस्तुतोविषमा
लाया:=
...
...

ब्रह्माण्डानि

ऊ.ने.
४४
५५

भद्विषक्तपोधनाभ्यागमसंभवात्मुदः स्वध्यायेयाशुदाधाराधिकंतदपितन्मतमू
कियद्धाकूब्रमलयवैनेविश्रामंतियागास्तव ८८ अत्रपतद्भुतिप्रत्यद्रष्टुमद्दावैभव
त्वेनोक्तानांगुणानां विश्रामंतीत्यसंवायावस्थानोक्त्याधारस्यवाक् ब्रमलणाश्राधिकंत्व
मिति यथावा अस्तेविशालेभूपालभुवनत्रितयोदरे मातिमातुमशक्योपियप्रो
तापिंधरत्रते अत्रयशपिउदारत्वाहृयपिकियद्धाकू ब्रमलस्तेविशालमितिवाथा
रयोःप्रशंसाक्रियते तथापि तत्रत्वेनासिद्धवत्कृतयोःप्राहब्रलभुवनोदरयोर्गुण
यशोराशप्रापिकरणत्वेनाधिकंकल्पयित्वेवप्रशंसाप्रकृतगुणयशोराशिप्रशं क्रियत इतितत्प्रशंसा
सायामेवपर्यवस्यति अल्पेत्तुसूक्ष्मादाधेयादधदाधारस्यसूक्ष्मता मणिमालोर्मि
दृष्टान्तोयुरि काऽपरपर्यायः कातेघकेरेजपवटायते ८९ अत्रमणिमालामयोर्मिकातावदंगुलिमात्रपरिमित
त्वात्सूक्ष्मासापिविरहिणांकरेकंकणावत्प्रवेशितातस्मिन् जपमाला [illegible] यतउस्तु
कृश्माकारस्यविरहकार्पण्यादितिसूक्ष्मतादर्शिता यथावा यन्मथदेशादपितेसूक्ष्मेलो
लादित्यपयते मृणालसूत्रमपितेनैवमातिलनोतरे अन्योन्यंनामयत्रस्यादुपका ४४

रापरस्परं त्रियामाशशिनाभाति शशीभाति त्रियामया ९८. यथा वा पयोर्धात्तः

पिबत्यंबु पथिको विरलांगुलिः तथाप्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुं अत्रप्रपा

पालिकायाः पथिकेन सामस्तपानीयदानव्याजेन बहुकालं तन्मुखावलोकनमभि

लषंत्या विरलांगुलिकोंजलिकरणं तस्मिं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपका

रः कृतः तथाप्रपापालिकयापि तन्मुखावलोकनमभिलषंत्या पथिकस्य धारात

नूकरणात्तस्मिं पानीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः परस्परं कृतः अत्रोभयोर्गो

पारंभ्योः स्वस्वोपकारसंभवेपि परस्परोपकारेणनिवार्यते विशेषः स्यात् माथारं

विनापाथेयवर्णने गतेपि सूर्येदीपस्यासमर्थ्ये इति तत्कृताः ९९. यथावा कम

लमनेभसि कमलेकुवलयमेतानि कनकलतिकायाम् साच सुकुमारसुभगोत्

त्पातपरंपराकेयम् अत्राद्येसूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपि तत्कारणमन्यत्र

स्थितिरुक्ता द्वितीयेसलिलस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपि कमलकुवलययोरन्य॰

त्रावस्थितिरुक्ता क्वचित्प्रसिद्धाधाररहितानामाधारांतरनिर्देशो विनैवाप्रलयम्

प्रपापालि कामुखे

पथ्या॰

स्व = पथिक मुख

क॰ने॰ ४५

वस्थितिर्वर्णिता यथा दि विमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणायेषामू र

मयंतिजगंतिगिरःकथमपिकवयोनतेवंधाः अत्रकवीनामभावेपिगिरामाधार नद्र॰

निर्देशंविनेवाकल्पमवस्थितिरुक्ता विशेषःसोपियद्येकेवत्वेनेकत्ववर्णणेनेत्रे

तःप्ररोचदिःपश्चात्तदेदिखपिसेवमे ९२ यथावा हृदयान्नापयातोसिदिक्षुसर्वा

सुदृश्यसे वत्सरामगतोसीतिमंतापेनानुमीयते किंचिदारंभतोप्राकावस्थेतरकृति

प्रसः त्वोपप्रयतामयालवेकल्पहृदनिरीक्षणं ९३ यथावा प्रकटरुक्तनहेपत्र

नतापञ्ज्वलनेस्त्वंसृजतानवयविधं विधिनासमृजेनवोमनोभूर्भुवितस्तंसवित्ता

हृदस्यतिश्च अत्राद्येराजदर्शनारंभेणाकल्पहृतदर्शने रूपाप्राकावस्थेतरकृतिः

द्वितीयेराजस्पर्शारंभेणामनोभवादिसृष्टिरूपाप्राकावस्थेतरकृतिः स्याद्याघातो

न्यथाकारितथाकारिक्रियेतचेत् यैर्जगत्प्रीयतेहंतितैरेवकुसुमायुधः ९४

यद्यत्साधनत्वेनलोकत्तोवगतंतत्केनचित्तविरुद्धसाधनेक्रियेतचेत्सव्याघातः

यथात्साधकतयाकेनचिदुपात्तंतदन्येनतत्प्रतिद्वंद्विताविरुद्धसाधनंक्रियेतचेत् ४५

सोपि व्याघातस्तत्राद्य उदाहृतः द्वितीयो यथा दृशा दग्धं मनसिजं जीवयंति दृशैव याः
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरो
मध्या- धिनी यदा चेद्बाल इति तत्परित्याज्यो भवेत्तु ९५ कार्यविशेषनिष्पादकतया केनचि
वासतं४ त्संभाव्यमाना तदन्येन कार्यविरोधि क्रिया सौकर्येण समर्थ्यते चेत् सोपि व्याघातः १ सो४
कार्यविरुद्धक्रियायां सौकर्यं कारणस्य सुतरां तदानुगुण्यम् यथा नेत्र याञ्चोन्मुख
न राज्ञा युवराजस्य राज्यपदस्याधेयत्वकारणत्वेन संभावितेन बालत्वेन प्रत्युत तद्वि
रुद्धस्वसादनयनस्यैव कारणतया युवराजेन परित्यागस्यायुक्तत्वं दर्शयता समर्थ्य
ते यथा वा लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशंकया दातापि विसृजत्यर्थं तयैव न
पूर्वप दं= नु शंकया अत्र पूर्वोत्तरार्द्धे पदप्रतिपदनिरूपणयोर्वचने अतिलक्षणानुगतिः गु
म्फः कारणमाला स्याद्यथा प्राक्प्रांतकारणैः नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ९९
उत्तरोत्तरकारणभूतसर्वं सर्वैः सर्वं सर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः कृतो गुम्फः
कारणमाला आद्योदाहृता द्वितीया यथा भवेति नरकाः पापात् पापं दारिद्र्यसंभवम्

ऊ॰ ने॰ भर्द

दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भवेत्॥ गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावलिर्मता
नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोस्तम्भदोलिनौ १० दोस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ
जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य हि भूभुजः १ उत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं विशेषणभावः
पूर्वं पूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषणभावो वा गृहीतमुक्तरीतिः तत्राद्यप्रकार उदाहृतः द्वि
तीयो यथा दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र विद्योतते यत्रामुष्य सुधीभव
न्ति किरणराशिः स यासामभूत् यस्तस्तिग्ममयूखसुयोस्यदविधेयस्तस्य जीवातवे
वोढा यज्ञभागमेव मन्नमयपरिपोसिताः पान्तु वो मूर्तयः दीपकैकावलीयोगान्मालादी
पकमिष्यते स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः २ अत्र स्थितिरिति पदमेकं
स्मरेण तस्या हृदये स्थितिः कृता तेन तस्या हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वया
न्वयः अतो दीपकं गृहीतमुक्तरीतिसद्भावादेकावली चेति दीपकैकावलीयोगः
यथा वा संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा
यद्यत्समासादितं कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च॰

आकाशस्य
अपाम् =
यस्याः पृथिव्या मूलं गन्धः =
ते॰ सूर्यः
यजमानः अग्नेः
येन॰

कीर्त्तिरतुला कीर्त्यां च लोकत्रयं अत्र येन येन मदस्य यत्समासादितमिति संक्षेप
वाक्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदंडेन पाराऽत्यादि पूर्वपदस्यापि विवरणवाक्ये ऽ
तदुचितलिंगवचनपरिणामेनान्वेतीति दीपकं शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभावा
देकावली चेति दीपकैकावलीयोगः उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारत्वमभिधीयते मधु
रं मधुतस्याप्यमृतं तस्याप्यकवेर्वचः नृ यथा वा अत्र विलोक्य त्रिलोकी निवसति प
शोभा नाभीपद्मे सोपि शेते पयोधौ सोप्येकदेशेनमपि चुलिकयाऽङ्कं भयोनिश्चकार॥
यत्ते रघोतलीलामयमपि नभसि श्रीनृसिंह हि ते ते द्वन्द्वकीर्त्तेः कणी नीलोत्प
लमिदमपि च प्रेक्षणीयं विभाति अत्र यस्माद्यस्य गुणोत्कर्षः अस्मात्तस्य गुणोत्क
र्षो यथा तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः वायुना किं न नीतोसौ मामयं
प्रार्थयेदिति उभयरूपो यथा गिरिर्महान् गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् न
भसोपि महद्ब्रह्म ततोप्याशा महीयसी तत्र ब्रह्मपर्यन्तं महत्त्वं स्वाश्रयगुणः प्रकृ
तायामाशायामस्माच्च गुणः यथासंख्यं क्रमेणैकक्रमिकाणां समन्वयः शत्रु

ऊ॰नै॰
५७

मित्रं विपत्तिं च जनयन् अञ्जयमञ्जय ॥ यथा वा शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयंति
च न मुंजते त्तन्नं सुंजंते कृपणेन धनानि यत् ॥ अत्र कृमालंकारः इति केचिदाजह्रुः
पर्यायोयदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः यथा मुख्यागता चंद्रे कामिनीवदनप्रभा ५
अत्रैकस्याकामिनीवदनप्रभायाः क्रमेणपद्मचंद्ररूपानेकाधारसंश्रयणं पर्यायः य
द्यपि पद्मसंश्रयणं कंठतो नोक्तं तथापि मुकुलीति परित्यागात्स्था पद्मसंश्रयणादेये
णपर्यायनिर्वाहः अतएव श्रोणीबंधस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्ता
स्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्यां धत्ते वक्षः कुचसचिवताम अद्वितीयं त्व वक्त्रं चंद्रं त्वा तिः
णां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन इत्यत्र पर्यायं केचित्प्रकाशकाराः उदाजह्रुः स
सर्वाधारेषु
प्रागाहुः=
र्वे त्वं प्राहुः पर्यायो यथा नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्टप
दोपदिष्टा प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोथ कण्ठेधुना वससि वाचि पुनः खलानां
सर्वाधारेषु संकोच पर्यायो यथा प्रातस्त्वरितावसुधामशेषां जाया सुवि
भ्रम्यतत तस्तृणाम् श्रोणिं गते संप्रति तिग्मभानौ श्रेयः प्रानेरं तरं धामयासीत् अत्र मध्यं= ५८

एवं चोदाहरणद्वयेपि सर्वाधारसमाश्रयणं पर्यायस्तदाधार
समाश्रयणं प्राहुरिति =५

योऽन्यस्यान्तरोऽन्तरमाधारसंकोचात्संकोचपर्यायः विकासपर्यायो यथा बिंबोष्ठ एव रा
गस्तेतन्वि पूर्वमदृश्यत अधुनाम्रगणदृशां वादित्हृदये पि च दृश्यते अत्र रागस्य पूर्वा
धारापरित्यागेनाधारान्तरसंक्रमणमिति विकासपर्यायः एकस्मिन्नथवानेकेवा पर्या
यः सोपि समतः अधुनापुलिनेतत्रयत्रस्रोतःपुराजनि ८ यथा वा पुराभूदस्माकं प्र
थममविभिन्नातनुरियं ततोऽनु त्वं प्रेयानहमपि हताशाःप्रियतमाः इदानीं नाथ
स्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं हतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् अत्र द
म्पत्योः प्रथममभेदः ततः प्रेयसी प्रियतमभावः ततो भार्यापतिभावः इत्यनेकप
र्यायः परिवृत्तिर्विनिमयोन्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः जयाद्देवं परं त्यक्त्वा करात्तासरि
प्रमृत्ये ९ यथा वा तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यते धुना येन
जर्जरं कलेवरव्ययात्क्रीतमिंदुकिरणोज्ज्वलं यशः परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्
वस्तुयंत्रणं स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवां १० यथा वा विलंघयंति श्रुतिव
र्त्म यस्या लीलावतीनां नयनोत्पलानि विभर्ति यस्यामपि वक्रिमाणमेको महाकाल

भु

अ॰ नै॰ ५८

५८

नटाईं चेदः आघोदाहरणे निषेध्यः प्राप्तो हितीयेत्वार्थः विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पा
लंकृतिर्मता सपदि शिरांसि चापान्वा नमयन्तु महीभुजः ९ अत्र संधिविग्रहसमागमा
नयोः शिरश्चापनमनयोर्युगपदुपस्थितयोर्युगपत्कर्तुमशक्ययोर्विकल्पः यथा वा प
तत्यविरतं वारिरत्रं येति च कलापिनः अथ कान्तः कान्तां नो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति प्रि
यस्यागमनेनेव मरणमाघ्रासनीयं मरणेनतु न प्रियसमागमसंभवइति तयोराघ्रासा
योर्विकल्पः बहूनां युगपद्भावभाजां यौगपद्यं समुच्चयः नश्यन्ति पश्चात्पश्यन्ति त्रस्य
तीर्भवद्विषः ९ अत्रैव विरोधेन संभावितयौगपद्यानां समुच्चयः यथा वा विम्बाणा
हृदयेनयाविनिर्दितं प्रेमाभियातेन वपाल्पं यद्धिदयातिमाविधुरितामाथेतदाक
र्णयतो घोतेश्च यति ताम्यति प्रलपति मुह्यति प्रेंखति भ्राम्यति लुठति प्राणत्यपति
गलत्युन्मूर्छति त्रुट्यति अत्र कासांचित्क्रियाणां कैश्चित्कालभेदसंभवेपि पात्रप
त्रपत्रशतभेदन्यायेन यौगपद्यं विरहातिशयद्योतनाय विवक्षितमिति लक्षणानुग
तिः अहंप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयोपि सः खलेकपोतन्यायेन च मदः यं समम् ११ ५८

निवध्य:= त्रिम्यति उभ्रः नेर्वैष्यातिम्प्र प्रायाभवति=

यत्रैकः कार्यसिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रांतस्तत्रान्योपि यद्यदहमहमिकया खलेकपोतन्यायेन
तत्सिद्धिं करोति सोपि समुच्चयः यथा मदे ऽभिजात्यमेकं समर्थं कारणं न तु देवद्रुणा
दिकमपि तत्साधनत्वेनावतरति यथा वा प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिर्नि
रुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवगंधाः परकथाः प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युप
कृतेः श्रुतेऽत्यंतासक्तिः पुरुषमभिजातं प्रथयति अत्राभिजातकारणानामानुगुण्यकः का
रकदीपके गच्छत्यागच्छति प्रसत्यापयापततिष्ठति १९ यथा वा जिघ्रातिस्वातिभे
केवलतिकाचमरानुप्रोष्यंतेतरालेदीव्यत्यसैनेवायंगद्वितमवसरोभूयस्माया
ह्रियादि इत्यहेतुः प्रभूणामसकृदथिकृतेर्वारितान्द्वारिदीनान्यथास्थानद्विकन्ये
मासिलद्धरुचामंतरंगैरपांगैः अत्राधोराहरणोऽत्रत्तस्यपायस्यकर्तृकारकस्यगम
नादिधन्वयः द्वितीये त्वथ्याहृतस्य प्रभोः कर्तृकारकस्य निद्रादिधन्वयः इति एकु
स्यानेकवाक्योपगमनयेन दीपकाख्याया पत्याकारकदीपके प्रथमसमुच्चयप्रतिद्व
द्वीत्वं समाधिः कार्यसौकर्यमकारणान्तरसन्निधेः उत्कंठितायातरुणीजगामास्तं भानुमान् १९

ऊ॰ ने॰
५८

यथा वा मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घन
गर्जितं केन चित्राकारस्त्वस्य कार्यस्य कारणान्तरसन्निधानात् यत्सौकर्यं तत्सम्यगारा
धनात्समाधिः द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वन्द्वसमाधिः तत्र च बहूनां प्रत्येकं समर्था
नां खलेकपोतकान्यायेन युगपत्कार्ये समाधायामार्थं प्रवतारः अत्र त्वेकेन कार्ये समा
रिब्धे अन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतितस्य तत्सौकर्याधायकत्वमात्रम यथोदाहरणं
उत्कण्ठितेऽस्मिन्कैव प्रियाभिसरणोत्सुकेऽकालेकारणान्तरं तत्त्वेऽथकारमपेक्षते अत्यन्तरे द्विना
रीणामकालशोभनो भवा उत्तिष्ठयात् दैवादापतनात्तेथ कारणान्तरसौकर्यमात्रे
कृतमिति एवं द्वितीयेपियोज्यं प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः जैवनेयात्व
नीकाणेतुस्तलाभ्याम यः कृतो ४ यथा वा मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रवि
ष्टहृदयेयमिति त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां हिनस्ति खलु तां मदनः एवं
बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्तुमशक्तस्य तदीयबाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्र
तिपक्षे पराक्रमः प्रत्यनीकमिति केचित्तत्कन्यायेन फलति यथा वा मध्वव्रतौघः ५८

दग्धाकर्षणेन तद्वल्लम्भितामम्रपानामाकर्षणं यथार्थमसि
द्धितद्धदितमर्थः ॥

ऽपि नः स्वकीयमधुप्रपापमनिमीलनेन किं केसमाकृतमस्त्यलानस्तु यो घोषः कलेवरमेके
मध्यमाननोति यैरमुत्येनार्थेन सिद्धिः काव्यार्थोपपत्तिर्विधीयते स जितस्तन्मुखेनेन्दुः का
व्यार्णीसरसीरुहाम् १५ अत्र सरस्वतेजः पद्मानि येन जितानीति विवक्षिते तथा च सोऽपि
येन जितस्तेन पद्मानि जितानीति किमु वक्तव्यमिति दृष्टान्तः अपि कान्यायेन पद्मजय
स्यार्थस्य संसिद्धिः काव्यार्थोपपत्तिः सा त्रिकार्थापत्त्यावर्तनाय काव्यविशेषणम्
यथा वा अयं रोषमथीरात्या वेधसे जीवप्रभादः अन्याजीवप्रभोहेतन्हतीति किम
द्भुतं स्वकीये हृदये भित्वा निर्गतौ यो पयोधरौ हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा
तयोः समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं जितोऽसि मन्दकन्दर्प मच्चित्ते स्ति त्रिलो
चनः १६ अत्र कन्दर्पजयोपन्यासस्य साकांक्षविषयत्वात् समर्थनसापेक्षस्य मच्चित्तेस्ति
त्रिलोचन इति स्वान्तःकरणे शिवसंनिधानप्रदर्शनेन समर्थनेन काव्यलिङ्गं व्याप्तिप
क्षधर्मतादिसापेक्षनैयायिकलिङ्गव्यावर्तनार्थं काव्यविशेषणं इदं वाक्यार्थहेतुके
काव्यलिङ्गं पदार्थहेतुके यथा भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शिवं हा सोपा

वृन्दूकश
ख्य =

धर्म

वा ^

ॐ ने
५

नपरं परेशितिस्तुताकोतालयालेसकते स्वाराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्या
सुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे अत्र मोक्षस्य मोहत्वमप्र
सिद्धमिति तत्समर्थने सुखालोकोच्छेदिनीति पदार्थो हेतुः क्वचित्पदार्थवाक्यार्थौ
परस्परापेक्षौ हेतुभावं भजतः यथा चिकुरप्रकरा जयंति ते विदुषी मूर्धनि सा वि
भर्त्ति यान् पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छति चामरेण कः अत्र चामरस्यट
मयेतीकेतलभारसाम्याभावे विदुषी मूर्द्धि यान्बिभर्त्ति सेति वाक्यार्थः पशुना
प्यपुरस्कृतेनेति पदार्थश्चैतस्मयेमिलितेहेतुः क्वचित्तत्समर्थनीयार्थसमर्थना
र्थं वाक्यार्थपदार्थौ हेतुः यथा वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारेन
क्वापिद्यामपि भवंतं प्रणतवान् नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेप्यनतिभानिती
पोत्तेतक्षंतदिदमपराधद्वयमपि अत्र तावदपराधद्वयमपि समर्थनीयमस्य
सार्थत्वात् तत्समर्थनं च पूर्वापरजन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थभूताभ्यां क्रियते
अत्र द्वितीयवाक्यार्थे तनुत्वमेकपदार्थो हेतुः अत्रापि नमन्मुक्तः प्रतीति वाक्या ५

यो हेतुः क्वचित्परस्परविरुद्धयोः प्रादुर्भावे हेतुभावं भजतः यथा वा असोढा तत्का-
लोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रंभेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः प्रमोदं वो
दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः अत्र प्रि-
यस्या उमायाः कृत्रिमब्रह्मचर्यापनयने त्वरा तदनुवर्त्तितेच्छयोर्विरुद्धयोः प्रमाभिरि-
तास्तीव्रतपसोऽसहिष्णुत्वे तत्संलापकौतुके च सद्भावयोर्हेतुत्वेन निबद्धौ क्वचित्
परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनीययोरेकपद्ये हेतुः यथा गीतादेवचिन्तनयाधर-
रसास्वादं दयन्मुरारिरयम् वेणुधिमयन् केशोकलयन् द्विफले च सफले च अत्र
द्विविफलत्वसफलत्वकलनयोरेकपद्ये वा बुधितनयाधररसास्वादो हेतुः इदं काव्य-
लिंगहेतुत्वेनालंकारान्तिके विश्वावजङ्कः हे गोदावरि देवि नावकृततरो हेषोकलिंगः
कविर्वाग्देवीबहुदेशादर्शनसर्वीत्यक्तो विप्रलिंगतः एनामर्णवमध्यग्रसमुर-
जित्वा भीमसेनो जामसंवग्रसाणां ग्रामयदितोकथ्यमसावेकाकिनीष्यासाति अन्यत्र
ब्रह्मणः प्रापणौकयोगोदावर्याः कर्त्तव्यमिति असंभावनीयार्थोपपादकस्यापीव

नियमनं

मध्येत्यादित द्विशेषणस्यासमस्तेनैषाख्यो गुणोऽस्ति विशेषो नियत(?)मानार्थत्वरूपकार्ये

उ.ने. स्यवर्णानमिति श्लेषबलादृणामिति च जयदेवेनोक्तं वस्तुतस्तु तावपि पदार्थहेतुके का

५९ व्यलिंगमेवैतत् भेदकाभावात् ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपात्प

रिकरात्काव्यलिंगस्य किं भेदकम् उच्यते परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात्प्रतीयमा

नार्थो वाच्योपकारकतां भजते काव्यलिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतः

ननु यद्यपि मुखालोकोच्छेदिनीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे श्लेषमन्ति

मातिस्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे च पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं

भजतः तथापि पञ्चताप्यपुरस्सातेनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मच्चित्ते स्मितत्रिलोच

नरूत्रि वाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमानार्थोऽपि हेतुकोटिप्रवेशो लक्ष्यते प ध्रा

ध्रा श्येनेति विवेकित्वाभिप्रायगर्भं हि दर्शीत्यस्य प्रतीतिनिर्देशात् त्रिलोचनरूत्रिच

कंदर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भं कंदर्पविजयोपयोगित्वात्तस्य स

त्वे तथापि न तयोः परिकरत्वं नहि तयोर्वाच्ययोर्हेतुभावेनाभ्यां प्रतीयमानमर्थे ५९

किंतु तदुत्थापितं काव्यलिङ्गं सति प्रतीयमानाऽवि स्या

वेक विशिष्टेन पञ्चताप्यपुरस्कृतत्वस्य नेकपदार्थसाधितीयमानकन्दर्पदाहकभालतृतीयलोचनविशिष्टस्य

शिवस्य चित्ते सन्निधानस्य वाक्यार्थस्य च बाच्यस्यैव हेतुभावात्

२

किंचिद्दूषणमस्ति यथा सर्वाश्च विनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाश्च
विनिधानत्वादिनानेकेन पदार्थेन शरीरस्यानेन मानमरहणीयत्वे हेतुः यथा च वा-
क्यार्थपरिकरोदाहरणे पर्यायोक्तविधिनानेन वाक्यार्थे प्रतीयमानेन माहेश्वस्य स्तुत्या-
दि तस्मात्प्रभुनेत्रत्रिलोचन इत्येव प्रतीयमानो वाच्यस्यैव पदार्थस्य वा वाक्यार्थस्य च
काव्य हेतुभावोपपादकत्वाभावात्काव्यलिंगस्यागमेव यथा यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तीत्येकवाक्या-
र्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे त्वन्नेत्रसमानकान्तीत्यादिकानो दीवश्यापि हेतुवि-
गेपदार्थ शेषणानि तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादनानीति तत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिं- का
हेतुकका गमिति न तयोः काव्यलिंगोदाहरणोंका चिदनुपपत्तिः उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सा वें
व्यलिंगमं मान्यविशेषयोः हनुमानब्धिमतरद्दुष्करं किं महात्मनां १२ गुणवद्वस्तुसंसर्गात्
याति स्वल्पोपि गौरवं पुष्पमालानुषंगेण सूत्रं शिरसि धार्यते १८ सामान्यविशे-
षयोर्द्वयोरुक्तिरर्थान्तरन्यासः तयोरेकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतं भवति तत्र
विशेषे प्रस्तुते तेन प्रस्तुते सदाप्रस्तुतसामान्यस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन सदा प्रस्तुत

गं

का. नं. ५२
52

विशेषस्य सामान्यस्य वा कार्यस्यान्यस्य समर्थनमर्थान्तरन्यासस्तु कं भवति तत्राद्यस्य द्वितीयार्द्ध-
मुदाहरणं द्वितीयस्य द्वितीयः श्लोकः नन्वयं काव्यलिंगान्नातिरिच्यते उदाहरणद्वये-
ऽप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोः कथमप्रक-
रोतीति वक्तव्यम् नहि सर्वथैव प्रस्तुतानन्वय्यप्रस्तुताभिधानं युज्यते न तावद-
प्रस्तुतप्रशंसायामिव प्रस्तुतव्यंजकतया प्रस्तुतयोरपि सामान्यविशेषयोः स्व-
प्राधान्यत्वात् नाप्यनुमानालंकारइव प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया तद्वदिह व्या-
प्तिपक्षधर्मताद्यभावात् नापि दृष्टान्तालंकारइवोपमानतया विवक्षयात दोषः
सर्वथा यत्खलस्य वीरकोपकरं वनान्तकं भीमाधिनिरिवहरिनिद्रान्तकरः कारिणः ३
त्यादिषु सामान्ये विशेषस्योपमानत्वदर्शनेपि विशेषे सामान्यस्य क्वचिदपि तद्दर्श- उपमानतं:
नादुपमानतया तदन्वये सामंजस्याप्रतीतेश्च तस्मात्प्रस्तुतसमर्थनायैवाप्रस्तुत-
सामान्यान्वये—
स्योपयोगइहापि वक्तव्यः ततश्चात्र कार्थ्ये हेतुकं काव्यलिंगमेवात्रापि स्यान्नत्वलं-
कारान्तरं स्यादयं काव्यपश इति चेत् अत्र केचित् समर्थनसापेक्षस्यार्थस्य समर्थने काव्य ५२

लिंगं निरयेतस्यापि प्रतीतिविभवात्समर्थनेऽर्थान्तरन्यासः नहि यत्रैवं क्षमानको॰
त्तिसलिलद्व्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेष्विव मयोपपृष्टेष्वरदाया सांके प्राहुद्वयोः
नतडित्कटाक्षा कामान सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां जनः परिभ्रमत्पयोधराणाम् १ दिवा
करात् रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने मम
त्वमुच्चैःशिरसामतीव इत्याद्यर्थान्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनासाध्येवमली
त्ति वस्तुतस्तु प्रायोवादोऽयम् अर्थान्तरन्यासेऽपि द्विविधो विशेषस्य सामान्येन समर्थनमानयेऽन्
त्वपि सामान्यं विशेषेण समर्थ्यते न मयेप्सितं एवं निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन
बहूनामप्यसाधारणसंयोगः कार्यसाधक इत्यादि सामान्यस्यार्थान्तरस्योपपत्तिरुत्तया
नागोऽपि वध्यते इत्यादि संप्रतिपन्नविशेषावतरणं विना बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासंभवात्
न च तत्र सामान्यस्य कामान सौभाग्यगुणोऽङ्गनानामित्यादौ द्विविधसमर्थनार्थसा
मान्यस्येव लोकसंप्रतिपन्नतया विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वसंभवतीति
ति श्लोके न समर्थनापेक्षितमिति वाच्यम् सामान्यस्यास्य सर्वत्र लोकसंप्रतिपन्नत्व॰

सामान्यस्या प्रस्तुतस्याप्रस्तुतार्थ्यं समर्थकः

प्रतिष्ठित त्वासंभवात्

ष्टु

बहूनामपि साद्रौ दौ प्रतिष्ठितत्वासंभवा शिपनेसान्वयः =२

द्र.लो. शिम्या विशेषस्य सं

दर्शनादिविषयेणाचेतनाधिष्ठितकारणाश्रयाः

नियमाभावात् नहि योयो धूमवान् स सोऽग्निमानिति व्याप्तिरूपसामान्यस्य लोकसंप्र
ऊ० ने तिपन्नतया यथा महानसमिति तद्विशेषरूपदृष्टान्तानुपादाने भवनमात्रेण प्रसि
५२ द्धव्याप्तिरूपसामान्येनाक्षिप्ते तद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यासनिरपेक्षत्वं संभवति न
53 चैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्थलेऽपि क्वचित्तस्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावे
तस्य तु आरोपाय पुनर्विशेषान्तरन्यसनप्रसंग इति वाच्यं इष्टापत्तेः अत एव विषये वि
कस्वरालंकारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् किंच काव्यलिंगेऽपि न सर्वत्र सम
र्थनसापेक्षत्वनियमः विकरप्रकराजयेति इत्यत्र तदभावात् उपमानवस्तुषु
वर्णनीयसाम्याभावेन निंदायाः काव्यविकलत्वत्वेनात्र समर्थनापेक्षाविरहात् १
नहि अकारि यथेप्सितं दक्षिणा त्वया कृतज्ञ यज्ञाय लवोऽपि पल्लवे तदास्मदास्योऽपि
गतोऽधिकारितां न पादः पार्वणपार्वतीश इत्यादिषु समर्थनेऽपेक्षते नहि विषयान
पाक्षेणानाश्रितानां च मत्तुना अप्रतीकारपारः अपः स्त्रीभिरेवास्विर्यः कृता इत्यादि का
व्यलिंगविषयेऽसमर्थनापेक्षाविरहः अप्रतीकारपारुष्यादिनाऽसमर्थनदर्शना ५२
त्

नहि तत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनं समर्थेन साध्ये प्रसिद्धत्वात्
स्मात्तु भयतो व्यभिचारात् समर्थ्यं नाप्येवं समर्थेनैकाव्यलिंगं तत्र चिरपेक्षसमर्थनेऽर्थी
तरन्यासो निरन्यासः इति न विभागः किन्तु समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावे
ऽर्थान्तरन्यासस्तदितरसंबंधे काव्यलिंगमित्येव व्यवस्था वधारणीया अयं च भि
न्नमीमांसायां द्रष्टव्यः एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतं प्रकृतेनाप्रकृत
समर्थने यथा यद्वचते पार्वति पापवृत्त्ययेन न रूपमित्यव्यभिचारितद्वचः तथा
हि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् यथा वा दानं दद्द्यादपिज
लैः सहस्राधिकृते को विषमानगतिराश्रितवत्सलादेन यद्वेति नः कटकादहनदा
निमेतेर्मेरुत्वरूपातिपरीताः पटलैरलीनाम् एवमन्यविशेषसामान्यविशेषाः सवि
जिः = कल्परं समजिते महतो नोहि दुर्दशी स्यागराह्व ९९ यत्रकस्यचिद्विशेषस्य समर्थ्य
नार्थं सामान्येविन्यस्यते तत्प्रसिद्धाव यरिकथ्यताकविनातेन समर्थनाय उत्त विशेषं
तरमुपमानीकत्याभ्यांतरन्यस्यते तत्र विकस्वरालंकारः उत्तराह्य यथाकर्यविद्धुदा

= इहत्वतिशुद्धाभावस्य मवतापरश्वतारणा यद्यदोसीतिप्रस्तुतेवाक्ये प्रमाजनकत्वान्न योग्यतानिति भावः = ८

ऊ॰ ने॰ पृ॰

हरणमिदं त्वव्यक्तमुदाहरणम् अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि
जातं एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः ॥ इदमुपमानरीत्या
विशेषान्तरन्यासे उदाहरणं अर्थान्तरन्यासविषये यथा कर्णारुंतुदमन्तरेण
रणितं गाहस्व काक स्वयं माकंदे मकरंदशालिनि मिलन्नाननमदत्कोकिलः यस्मा
न्निष्फलवैभवेन कतिचिद्दस्यन्ति कस्तूरिकां नेपालक्षितिपालभालपतिते पंके
न शंकेत कः यथावा मालिन्यमंगमपि नो मे धूलिटूकलेको यतो मुखेन्दुतनवट
कुतिलकोजनाभान् दोषावितं कंचनमेलयंतो गुणान्तं चकुर्गणैर्हि विचसिंध्र
विश्लेषभो प्रौढोक्तिकल्पनहेतोनहेतुत्वप्रकल्पने कचाः कलिंदजातीरतमाल
स्तोममेचकाः ॥ २२ ॥ कार्यानिमित्तयाद्देतान्हेतुत्वपरिकल्पने प्रौढोक्तिः यथाहस्तग
तेबेलप्रतिष्ठायाहेतोयमुनातटरोहणोतुत्वपरिकल्पनम् कल्पतरुकामदोग्ध्री चिं
तामणिधनदशंखानाम् रचितो रजोभरणपयसत्रन्नः आसीत्तवेरेव वैरेषः अथ कल्प
वृक्षादेरेकविदाणीति सौंथिवतीनीयराजवितरणाद्देतोकल्पवृक्षसमानादिरूप

उपमानीकृत्ये निमिताख्नरस हं=

भान्तिप्रसनार तेगुहेणोमवतः=

कल्पवृक्षादिवितरणाधिकदानाहेतो

पंचभूतनिर्मितत्वेनदेहत्वपरिकल्पनंभ्रांतोक्तिः संभावनेयदीत्थं स्यादित्स्वहेत्वन्य
स्यासिद्धये यदिहोद्योमवेद्द्वृताकल्पिता भूगुणास्तव २३ यथावा कल्पितकाम
नाणामंडांनृयतुगणामरविंमादाय यदिपुनरहं हिन्दुयिः संप्राप्वलजि ह्वार्थ्यानि वेश
यिष्यामि य... त्वोकल्पनमतिप्रायोक्तिरितिकाव्यप्रकाशाकारः किंचि
न्मिथ्यार्थासिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थांतरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिर्वै यथा वन्ध्यायेनवर्सजे
वहन २४ अत्रैव यथा वशीकरणं स्यात्पनासंभाविनत्वसिद्धये गगनकुसुममा
लिकायाधारणेहृपार्थान्तरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिः यथावा अत्रस्थेनोणवनेः पु
रार्द्धपरयालद्यौकृता संख्याया प्रनावतराविदामाणावधिरत्र्याः किलाकीर्ति
यः गीयते स्मरमण्डलेकलयताजातेन वंध्योदराज्जाता नो अम्लकोणस्करभेरमणीड
ग्योरस्यैरोद्यासि अत्रायोदाहरणो निदर्शनागर्भेहिग्नीयेर्वक्रं अत्रेव भूयेसं
वेयद्रूपातिशयोक्तिर्नो मिथ्याध्यवसितेः किंचिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थां
तरकल्पनाख्यनाविच्छित्तिविशेषभेदः प्रकृते वर्णितावाक्यार्थे प्रतिबिंबस्य वर्णने

तत्^ वर्णनीयो^

ललितं निर्गीर्णमीरे सेन्त्वमेषाचिकीर्षति ॥ ५५ ॥ प्रस्तुते धर्मिणि यो वाक्यार्थस्तु वर्णयि

ऊ. नं. ५५ त्वा तत्रैवं भेदप्रास्यकस्यचिद प्रस्तुतवाक्यार्थस्य वर्णनं ललितं यथाकथंचिद्

द्विए समागततत्काले यदिति प्रतिनिहृत नायिकान्तरासक्तनायकोन्यनार्थसं

५५ ष^ रंवीप्र^...यितृकामानायिकामहिषण स्वव्यावचनेन तत्र्यायाः प्रतिबिंबभूत गतज

लसेतुबंधवर्णनं नेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात् नापि समासोक्तिः

प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाधारण्येन साह्रूप्येण वाऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्फु

स्याभावात् अप्रस्तुतवृत्तान्तादेव साह्रूप्यादिह प्रस्तुतवृत्तान्तस्य गम्यत्वात् ना

तथा च प्रस्तुते ऽप्रस्तुतेहृगान्स्यैवोपादानान्निदर्शनानप्रसक्तिभावः ॥ पि निदर्शना प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः साक्षादुपात्तयोरैक्यसमारोपएव तस्याः स

मुन्मेषात् यदि विषयविषयिणोः साक्षादुपात्तयोः प्रवर्तमानएवालंकारो विषयि

मात्रोपादानेपि स्यात्तदा रूपकमेवं भेदव्यभेदरूपायाः अतिशयोक्तेरपि विषयमा यो^

क्रामेत् ननु च सर्वत्र प्रस्तुतनायिकादिनिगरणेन तत्र साक्षादुपात्ता प्रस्तुतनीरा प

भेदाध्यवसायरूपातिशयोक्ति भेदरूपातिशयोक्तिरस्तु एवं तर्हि साह्रूप्यनिबंधनाऽप्र ५५

प्रतिबन्धात्तावत्सदिहतिः

स्तुतप्रशंसाविषयेऽपि सैवातिप्रायोक्तिः स्यात् अप्रस्तुतधर्मिकत्वान्नभवतीति चे
न्न तत्राप्रस्तुतधर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिप्रायोक्त्युदाहरणेष्विव प्रस्तुत
धर्मिलक्षकत्वसंभवात् नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां सरूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुत
वाक्यार्थोऽवगम्यते न त्वतिप्रायोक्ताविव विषयिवाचकेन तत्पदेन विषयो लक्ष्य
ते इति भेद इति चेत् तर्हीहापि प्रस्तुतगतात् अप्रस्तुतवृत्तान्तरूपाद्वाक्यार्थात्तद्गतप्र
स्तुतवृत्तान्तरूपो वाक्यार्थोऽवगम्यत इत्यतिप्रायोक्तितो भेदोऽस्त्वेवमस्तु तोऽसर्वो
ऽस्मिन्नाविषये यविधित्वकारणीयोऽप्यपले हृदिः सामदविस्मनवपरादिष्किं भूयसो
नेनवा पूर्वे निश्चितत्वान सिम्भ्रमरहेय ह्रारणेधोपप्सावेन तत्सूत्रकोक्तिनिषेधात
इति भ्रान्तः कपूषयहः अथाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रथमप्रतीतिप्रस्तुतवा २ ८८
क्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यत इत्येतन्न घटते अप्रस्तुतनिवारणासंभवात्तासेव
त्वेकर्णेवाचपलमात्रस्य भ्रमरनिराकरणस्य हेतुत्वसंभवेऽपि रसनाविषयेयोतं स्तू
न्यकारत्वयोर्हेतुत्वासंभवेन मदस्य प्रस्तुतत्वे अव्यवत्त्वप्रवदेहेतुत्वेन रसनाविषये

अ॰ ने
पद
56

यादीनां प्रस्तुतवृत्तान्तत्वान्वयार्थे वारणाय दस्युदुश्चमुहृप क्रोडीकारेणोपमानत्वेनैकत्व
त्वादेवं समन्यपि च प्रस्तुतसंबोधनादिविविच्छित्तिविशेषाणामप्रस्तुतप्रशंसायामति
व्याप्तिरिति भेदो वक्तव्यः नहीत्यपि प्रस्तुतेन स्वपदेन निर्दिश्यमानस्याप्रस्तुतवर्णनारूप
सावित्रिच्छित्तिविशेषस्य समासोक्तावात्ततो भेदः स्पष्ट एवेति पानीलोत्पलहंसावानू वा
पीकापि स्तनतिगमनेन त्वंसदृशपयेत्यादिषु प्रस्तुतस्यकस्यचिद्धर्मिणः स्ववाच
केनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्तिरेवपतेनगतजलमेतद्वेथ यथानादिष्ट असंवे
मैवेथवर्णनानुरूपातिशयोक्तिरस्तीति प्रोक्तातिरस्ता तथासतिकल्पेऽभावकपर्ययात्
मीनावाद्यपि न तःप्रसंगात् सारूप्यातिवेथनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिरूपविच्छित्ति
विशेषेणालंकारान्तरकल्पनेतिदापितुल्य तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदं ललि
ते यथा वा कस्त्वं प्रभवो वेपः कचाल्पविषयामतिः तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपे
नास्मि सागरं अत्रापि निर्दिष्टानामभीतिर्न कर्तव्यार्हदुष्करणमन्यासूर्यवंशवर्णयितु
मिच्छुरहमस्मीति प्रस्तुतार्थानुसन्न्यासात् तत्प्रतिबिंबाप्रस्तुतार्थवर्णनादेव विषमाले

संबोधपतोच्चारयितरत्तयोरसंबन्धेऽपि संबन्धवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगान् = ५

कस्त्वमित्या
दावलंकारान्तर
मप्रस्तुतप्रशं
सा प्रस्तुतेन लु
लितमपि = ४

टि॰
५६

सर्वोक्तं = स्वमतिसूर्यवंशयो
रत्नानुरूपत्वरूप =

प्रस्तुतार्थः = १

ता हशामतिकुरणाक सूर्यवंशवर्णने
ब्धाविषयाः मिश्रा यस्य =

कारविन्यासेन चकेवलेनौत्पर्येण प्रयोगमप्रयासेनत्वात् यथावा अनायि देशात्कतमस्त्वया
घवसेन मुक्तस्य रघोर्वचनस्य त्वदागमसंकेतेन तथा कृतार्थोस्य वाणिज्येनानीतजनेन संज्ञा
अत्र कतमो देशस्त्वयायवित्यक्त इति प्रस्तुतार्थे मन्मथस्य वसंतमुक्तस्याविनोस्य दृशा
मनायीतितन्मतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालंकारः उत्कंठितार्थसंसिद्धि
विनायत्नं प्रहर्षणं तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका २६ उत्कंठितार्था विष
यः सर्वेंद्रियसंवेद्यो मा सोऽयं प्राप्तोऽस्मीत्यभिमन्यते न त्वाप्तोत्साहस्येकत्वादुत्कंठां कवयो
विदुः इत्युक्तलक्षणात् न हि विषयस्य तदुपायसंपादनं यत्नं विना सिद्धिः प्रहर्षण
मुदाहरणांतरं यथावा मेघैर्मेदुरमंबरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तं भीरुर
यं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय इत्थं नंदनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुंजद्रुमं राधा
माधवयोर्जयंति यमुनाकूले रहः केलयः अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्कंठि
ततत्वं प्रसिद्धतरं अथ च ग्रंथकारेण निबद्धमित्यत्रोदाहरणे लक्षणानुगतिः वां
छितादधिकार्थसंसिद्धिश्च प्रहर्षणं दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः २७

ऊ॰ नै॰ ५८ यथा वा यानकम्भि चक्रसामर्थ्यं कर्णाद्यावर्तिजलस्थरं पिपासया सोपिस्मरयति वि
षमेभसाहतं तहतमहतामनुसारता यत्नाद्युपायसिद्ध्यर्थी भक्ता साभः फलस्य च
नित्यव्यञ्जनेषु पथीमूलं खनता साद्भिर्गोनिधिः ५८ फलोपायसिद्ध्यर्थी यत्नात्मय्ये
उपायसिद्धिमनपेक्षमाणस्य फलस्यैव लाभोपि प्रदर्श्यते यथा निध्यञ्जनसिद्ध्यर्थं
मूलकं खनतस्तत्रैव निधेर्लाभः यथा वा उच्चितप्रपञ्चमभयस्थिते मृगादीघ्रो
द्वेष्ठिनविटपं गृहीतकामा आरोढुं पदमस्य स्थानं वोक यथा वा मूलेनु नरपतेन
पुष्पितामृत् अन्यपुष्पग्रहणोपायभूतारोहसिद्ध्यर्थं तत्पदनिधानात्तत्रैव पुष्पग्र
हणलाभः कृष्यमाणविस्तार्थे संप्राप्तिस्तु विषादने सीपमुपयोजयेथा वर्णिण ॥ वी॰
भावदेवसः ५९ यथा वा रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसि
ष्यति पङ्कजश्रीः इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज
उज्जहार प्रकाशयुक्तादेवाभ्यामुपायोऽन्यस्यतो यदि अपि मे पापघ्ने सा श्रीस्तांते
नीष्ठति जानक्षी ॥ काठिन्यं जव पोत्स्वं कुं वा क्षत्पाघादपमयोः निदं तिच विचार ॥ ५८

२ं =

नरेत्वस्यादौ वरियोषितः ॥ २१ ॥ तदन्यासंभवे यमस्यैव यत्नात्रयतिसहजं लाभायमेवम्
पालसेवकानां नचेष्टयः ॥ २२ ॥ कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणो दोषेण दोषो गुणेन दोषो दो
षेण गुणो वा यत्र वर्ण्यते स उल्लासः द्वितीयाद्युदाहरणं तत्र पतिव्रतामहिम
गुणेन तन्मस्नानलोकानां गायाः पावनत्वगुणो वर्णितः द्वितीयस्योक्तो द्वितीयस्योदाह
रणं तत्करात्तोयालीशुष्यत्सायमागामानसियोषितापदयोर्द्वैवनपरियेयिनादैव मा०
दोषेण तयोः काठिन्यस्य सद्भावयं ऊवयोः रस्टवतोयान्तुनिघत्वदोषो वर्णितः तृ
तीयस्योक्तस्तृतीयचतुर्थयोरुदाहरणं तत्र सन्ननमद्भिमगुणेन यत स्यातदनाश्र
युणो दोषत्वेन नोस्त्यारः क्रोयदोषेणाततेमेवकानां वयं विना निर्गमनेगुणत्वेन वर्णितं
श्रमेनैवक्रमेणोदाहरणान्तुराणि यथा वा यस्य येरघसंतोमादेसेनासोतिपीडितः
घकः क्रोतं स्मरेणोष्प्रयोषमं गमनुवोमर्षः अत्र नमायिकामोदर्येगुणेन तदेसनिपीडि
तस्याशास्यकनित्वगुणोवर्णितः लोकानंदनचंदनद्रुमसखे नास्मिन्वने स्थीयतां दु
र्वंशैः कठिनैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् नेह मोन्यानिदर्षजातेन दहनज्वालावली

ॐ ने. ५८
58

संकुलानस्थान्ये वकुलानि केवलमिदं सर्वं दृष्टे पूर्वं नम् अत्र वेशाकों परस्परसंबंधे से
ज्ञातदृष्टनसंकुलत्वदोषेण वननाष्टाङ्गुपदोषो वर्णितः राजाश्विनोमध्यकालायदिकर्णी
तालैर्द्वीकृतावैरिकेणसदायबुध्या तस्येव गंडयुग्मे इनपत्रानिर्वाम्भृगाद्युतर्वि
कचपत्रवनेव संति अत्र भ्रमराणामलंकारत्वगणेन गजमस्तकप्रतिदेशपोराणवेन
वर्णितः आघ्रातेपरिचुंबितेपरिसंकुलीहं पुनश्चर्वितेत्यकेवाभुविनीरसेतन्मनसा
तत्रयथामाकृथा हेमद्रत्वंतवेतदेवकुपालेयहानेरणादरादेतः सारविचारणाच्यस
निनाहुर्णीकृतंनायमला अत्रयानरस्यसर्वपलदोषेणरत्नस्यहानिनाभागेयुणात्वेन
वर्णितः अत्र प्रथमचरणपंघोफलासोन्वर्थः मध्यमयोस्तु त्रिपाद्येन लाभलाणिकः
ताभ्यां तो यदि स्यातामवजालोकतितत्सुसा स्वल्पमेवाबलभंतं तस्य प्राप्याद्धिसागरं
मूर्मीलितियदिस्वमानिकाहानिरम्लवृतेः ताभ्यांगुणादोषाभ्यानेत्यणदोषो अत्र
त्रैकस्य चिहतोनान्यस्यगुणलाभेद्वितीयार्हस्वरहहरणे दोषेणरोपप्राप्तोतृतीय
चार्द्धम् यथावा मडुकिस्वेदंतमेदयतिसृथीभूयस्वधियः किमस्यानामस्यादर

सत्पुरुषानादरभैरैः यथा स्मृत्यनुत्तरहृदयरमरमणीयापि रमणी कुमाराणां मनःकरण

हरणं नैव कुरुते । त्वं चेत्संचरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दंतिनां व्यालैः कंकणभू

षणानि कुरुषे हानिर्न हेम्नामपि मूर्द्धन्यं कुरुषे जडांशुमयशः किंनाम लोकत्रयीदी

पस्याम्बुजबान्धवस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे अत्राद्ये कवितारमणीयगुणाभ्यामरम

बालहृदयोल्लासकगुणाभावो वर्णितः द्वितीये परमेश्वरस्य स्वीकारदोषेण दिग्ग

दि जादीनां लघुतादिदोषाभावो वर्णितः दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् । वि

पदः सन्तु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः यथा वा मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृ

तं हरे । नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकांक्षति ६ इदं तु मंत्रप्रतिराज्यवस्यापि:

अत्र प्रत्युपकाराभावो दोषस्तदभ्युपगमेन गुणो विपत्त्याकांक्षाया अप्रसक्तिः सा

मान्यातिरेकमनवस्थप्रस्तुतेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन दर्शिता

यथा वा भजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं किमित्यमरसंपदः प्रमथनाथ ना

थामहे भवद्भवनदेहलीविकटतुंडदंडाहतित्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिः

ॐ ने
५९
59

मिर्भूयते लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छं
दचारिषु शुक पंजरबंधस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ इह दोषस्य गुणत्वकल्पने गुण
स्य दोषत्वकल्पने च लेशः । राज्ञो बुद्धिमतो विदुषश्च ये विसाजधान्यां प्रवसति तद्
र्शनोत्कंठितस्य गेहस्थापितस्य वचनमप्रस्तुतप्रशंसा ह्येषा अत्र प्रथमार्द्धे तेषु विहंगा
नामवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छंदचारणानुकूलतया गुणत्वं कल्पितम् द्वितीयार्द्धे मधुरभा
षित्वस्य गुणस्य पंजरबंधनहेतुतया दोषत्वं कल्पितं नचायं व्याजस्तुतिरिताशंकनी
या नह्यत्र विहंगांतराणां स्तुतिव्याजेन निंदा शुकस्य निंदाव्याजेन स्तुतौ वा ता
त्पर्यं किंतु तत्र दर्शनोत्कंठितस्य दोषगुणयो[illegible]र्गुणत्वाभिमान एवात्र श्लोके दोषग
ति वृद्धः यथा वा संतः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैव जना
पवादचकिता जीवंति दुःखं सदा अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकु
लो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः देशीव घोरानदार घवे ५९
षयाणां नन्दजायोग्यां स्वपति दुर्जितः रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि

एतेनलोकगाथन्निबर्हितं तु मिच्छेरेव कन्याया दोषरूपत्वेन भासतां

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि । आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः
अत्राद्यश्लोके राज्ञो वीरो नेमे कस्तुतिः कन्यायाभिरंतरं भोगानि वृि विकिस्ते दोषत्वेन प्रति निबो
भासनामित्यभिप्रेत्य बिट्ग्यमरकामाज्ञकोप परिजिहीर्षया सपवदोषो गुणत्वेन व
र्णितः उत्तरश्लोके सख्योभिरूपदिश्यमाने कर्तुमशक्यापि तामामश्रतोमानपरित्या
गाय गुणप्रतिहाय तदनिर्वाहमाशंकमानया सखीनामसूयहासपरिजिहीर्षया
नायिकया तस्य चाटुकारितागुणएव दोषत्वेन वर्णितः न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निन्दाप
र्यवसायिनी द्वितीयश्लोके निंदा स्तुतिपर्यवसायीति व्याजस्तुतिरापादकनीयाऽऽ व्याजस्तुतिः
जकोपादिपरिहारार्थमिदं निंदास्तुत्योरन्याविदितेलेशतया खाढनेन तेनो विघ्न
पादितिवक्तव्यं व्याजस्तुतिसञ्चार्वेपिनदोषः नहेतावताले शमात्रस्य व्याज
स्तुत्यंतर्भावः प्रसज्यते नदसंकीर्णोदारपिलेशोदाहरणयोरदर्शितत्वात् नापि व्या
जस्तुतिमात्रस्यलेशांतर्भावः प्रसज्यते भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु ॥ क स्त
वानररामचंद्रभवनेलेख्याप्यसंवाहको यद्दृढेरसुन्दरीतमसेनयनिनांकूषेनवाद

उ. मे. ९. ६०

प्रसृत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात् तत्रान्यगुणदोषाभ्या-
मन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीते विषये केचित् इंदोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कंठमूलं मुरारि-
र्दिङ्नागानां मदजलमसीभांजि गंडस्थलानि अद्याप्युर्वीवलयतिलक श्यामलि-
म्नानुलिप्तान्याभासंते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः इत्याद्युदाहरणेषु लेशा-
स्पर्शनात् अत्र हि इंदुलक्ष्मादिधवलीकरणाभावदोषस्य गुणत्वेन पर्यवस्यति नै
किंतु परिसंख्यारूपेणान्यत्र धवलितमित्यन्यो गुणः प्रतीयते क्वचिद्व्याज-
स्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्त्वेपि स्तुतेर्विषयांतरमपि दृश्यते सर्वदा सर्वदो-
ऽसीति मिथ्यासंस्तूयसे बुधैः नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः अत्र हि वाच्य-
यानिंदया परिसंख्यारूपेण तेनान्यत्र सर्वमभिमतमर्थिनां दीनादिदीयते इति स्तु-
त्यंतरमपि प्रतीयते एवं च येषूदाहरणेषु कालेषु सौर्यमसौ यातु मित्यादिषु गुणदो-
षीकरणादिक्रमो व्याजस्तुतिरूपतयावतिष्ठते तत्र लेशव्याजस्तुत्योः संकरोस्तु इत्थ-
मेव हि व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्रावृत्तकारोदर्शितः स्तुत्यार्थस्य वचनं स्तुत्या ६

स्तार्थपरैः पदैः निबद्धमुर्वीतलमौटमुग्धविद्युल्लावण्या ॥ ३० ॥ अत्र मालिकावर्णेन
पदेनास्यानुष्टुभो विद्युल्लतानामत्वं रूपस्य ख्यातं सूचितं मुद्रा यद्यप्यत्र श्लेषेण नाम्नो
नाम्निसूचनीयत्वे तथाप्यन्तरार्द्धस्य लक्षणस्य वृत्तस्य छन्दः शास्त्रे तः पातितत्वेन तस्य
सूचनीयत्वमस्तीति तदभिप्रायेणालंदाहृतमयोज्यं एवं नवरत्नमालायां नगनदरत्नना
मनिवेशनेन तत्तद्ग्रामकन्यात्यादिसूचनेन तदादिमालायामप्यादिदेवतानां
मभिन्नत्वस्य सूचनमित्यादावयमेवालंकारः एवं नाटकेषु वस्तुमात्राणां सूचनेष
पि क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासे रत्नावली विदुः वत्सराजः सागरिका सर्वस्वं म
हीयते ॥ ३१ ॥ अत्र चतुरस्यादिपदैर्वर्णनीयस्य प्रबलविक्रमकठात्मतापि प्रतीयते इ
ति प्रसिद्धसद्भावानां च क्रमादीनां क्रमेण निवेशने रत्नावली यथा वा तथा म प्रिय
सोऽत्र नेकठिनतावासस्मालिंगितैः प्रस्फटैकरसैक्रमात्मुपचितैर्भद्रद्रुहत्त्वापदैः ।
कौवर्ण्यर्द्धि निभोगभाजि जनितानंगेरवली नोनु विभाति श्रीरमरणावतारदर्पाके
वालिभवत्यालते प्रसिद्धसद्भावानां प्रसिद्धक्रमानुसरणेऽप्ययमलंकारः य

यथाकथंचिदित्यस्य प्रपञ्चः प्रकृतोपमानेत्यादि उपमानं चोपरञ्जकं चोपमानोपरञ्जके तयोर्भावस्तत्ता प्रकृतस्य उपमानतोपरञ्जकता चेत्यर्थः उपरञ्जकतां वीरो
पमानता तद्गतम् उपरञ्जकतामेति विषयीरूपकं तदेति तत्रोपमानतार विरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदय इत्यादिवत् उपरञ्जकता तु चतुरास्य इत्याद्योदाहरणे
वह्निमय इत्यादि प्रतापवर्णने च स्पष्टेति प्रकृतान्वयं विनेति मित्रचन्द्रमुखी बाला लोहिताधरपल्लवेत्यादि स्थितिभावः क्रमिके नुपलसलं तदभावेपि गुरुगणजह्नुनेभा

ज्वा यस्य वह्निमयो हृदयेषु जलमयो लोचनपुटेषु मारुतमयः श्वसितेषु क्ष्मामयो — तरुणीमदनाग्निरी
ऽङ्गेषु आकाशमयः शून्यतेषु पञ्चमहाभूतमयो मूर्तेष्वाविर्भूत एव ननु प्रतिसामन्तनगरेषु — त्यादावप्यनेकालंकारइ
प्रतापः एवमन्यो लोकपालनवग्रहादीनां प्रसिद्धपाठानां यथाकथंचित् प्रकृ — तिकोत्थमुः २
तोपमानोपरञ्जकादिप्रकारेण निबन्धने तद्वल्लेकारः प्रकृतान्वये विनाकृति
कतन्त्रान्ता क्षेपभंग्यादिना ग्रामेयम्येति वालंकारः तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योप
गुणग्रहः पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेधरत्विषा ॥ यथा वा वीरत्वद्रिपुरमणीय
स्त्रियानुपलेवाति से स्वप ... नहरति वन भुवि निजकरहृत विरविना निपांडुपत्र
थियां पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः सर्वेरूपमुदाहरणम् हरकण्ठांशुली लोपि पीयल स्त्रियस
मासितः ॥ यथा वा विभिन्नवर्णागरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या २
त्नैः पुनर्यत्र हरिं कवासामाननिन्येरवशाकरी निलैः अयमेव तद्गुणाकृतिके चित्
जरुः सर्वावस्थानुवृत्तिस्य विकृतेः सतिवत्तुनि दीपेति वीपितेष्यासीत्का वीरत्नैः
मेहन्महः ॥ लक्षणाव कारात्सर्वे रूपमिति लक्षणवाचिकपदानुवृत्तिः यथा वा

ॐ. ने. दी.

(६)

स्वेत

९२

हारं वक्षसि भिराहते वस्त्रिरपि प्रस्विन्नगंडैर्गजैरन्तः केचु कि मिलेस्म माणै र्य्यैरथ्यासि
ताम्भूमयः स्माक्रान्ते महिषीभिरेव प्रायनेन विहि हि धामं दिरे राग नैव चिरं तत्न प्र
णायिनी स्वन्ये पि राज्यस्थितिः संगतान्यगुणानंगीकारमात्र स्तद्गुणः चिरं सगिगि
मस्विन्ते निहितोपि न रज्यसे ५२ यथा वा गणपतिभोगिविहारतिमरैः विच्छिले दिग्ग
जानां वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वंजनानि प्रमार्ष्टि यथ पाथादि मकरकरादैं तसो
वस्ति कीर्ति कीर्तिरिव स्फुरति तिनटपि श्रीनर हिं हलितीन ननु वा न्यगुणो नान्यत्र
गुणो स्यान्तु र यत्र पाम्यां तस्तगुणयोः को भेदः उच्यते उल्लासानूक्त्याल क्षणयोरथैव
ग्राह्योदोषप्रतिपत्तवाची अन्यगुणो नान्यत्र गुणो वयतः स्तु दमो न तत्सेव गुणासु संक्रमणाऽ
संक्रमणो किंत स्वरूपदेशो न सदसच्छिष्यपोषो गौणमतिवन्नैतत्गुणजन्यते न स
भाविनतयो गुणो नस्यो हत्यत्र पत्नुत्यती तद्गुणातद्गुणयोः पुनर्गुणाया शोरूपसंगत्या
दिगुणवाची तत्रान्यदीयगुणाग्रहणमुच्च रत्न स्फटिकव सुमालिन्यांचेना
न्यदीयगुणोत्कर्षमात्रेण नैविवक्षितेन तथैव चोदाहरणानि प्रदर्शितानि यथ प्र

मुल्लासाख्य
नालंकाराभ्या
तद्गुणाः

अर्द्धे तं स्वस्ती
माहु सो वस्ति
की

न्यत्पन्न^

दि^

नै^

सतिप्रफुल्लकारणे
कार्याजनिरिति शाब्दान्तित विशेषाकारेण = २

वस्त्वलंकृतिरतद्गुणश्च विशेषोक्तिः विशेषाद्वेष कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सतिप्र
अ॰ नं॰ ६२ फुल्लकारणे इति तत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वात् तथाप्युक्तलक्षणप्रतिद्वंद्विनावि
शेषाकारेणालंकारांतरतयापरिगणितामिति निश्चेयम् अकिंचित्स्वगुणं यद्वर्णानु
६७ गुणः परसन्निधेः नीलोत्पलानि दधते कर्णावतंसितानि नीलतां ४४ यथा वा कपिरपि
च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य
कपित्वजात्यासक्तः सिद्धस्सवै कृतसामग्र्येवाद्यपि मर्कटः लीलितं यदि सादृश्य
अधुनैव न लक्ष्यते रक्तोनालहिलालतायामरुणोमरुहजाहरणे ४५ यथा वा मल्लिका
मालभारिणः सर्वांगीणार्द्रचंदनाः क्षौमवत्यो न लक्ष्यंते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः
अत्राद्ये चरणालक्तकरसयोररुणिमगुणसामान्याद्भेदानध्यवसायः द्वितीयोदाहर
णे च द्विकाभिसारिकाणां धवलिमगुणसामान्याद्भेदानध्यवसायः द्वितीयोदाहरणे च
द्वे [illegible] सामान्ये परिसादृश्या॰
द्विशेषो नोपलक्ष्यते पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवां ४६ यथा वा रक्तेस ६२

भेदसंक्रान्तप्रतीतिर्विवक्षितैर्हेतुः लोकेष्वरं समभासमध्येन ज्ञातैर्बालिसृष्टतमा । मीलि
तालंकारे एकेनापि परस्परभिन्नस्वरूपानवभासत्वं मीलनं क्रियते सामान्याल
कारे तु भिन्नस्वरूपावभासेपि व्यावर्तकविशेषानोपलक्ष्यतइति भेदः मीलितोदा
स्तं= हरणेपि चरणादेर्वैस्वतरत्वेनागतत्वे कयावकादिर्न लक्ष्यते सामान्योदाहरणे तु प
रवा द्मानां मुखानां च व्यक्तत्वेन तथाभानमस्त्येव तेन धाराधरणस्य तत्प्रतिबिंबानां च कि
त्वेनैव प्रसिद्धं सुखमयबिंबो ये प्रतिबिंब इति विशेषः परं नोपलक्ष्यते अत एव
भेदतिरोधानान्मीलितं न तद्गतिरोधाने विशेषस्येन व्यावर्तकानवभासे सामान्य
काव्यप्रकाशकारादयः= मिन्नुभयोरप्यनवधृता केचित्तु हद्धयस्य लक्षणसाम्यात्तयोः केनचित् हलीयसा
तदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितं स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्भेदतिरोधाने
सामान्यम् एवं च श्यामाङ्गतलेहं तोतरलवर्णो विरोविलासस्मरमेघराग
तिरतीव कान्तमुखे इति स्फुरितमङ्केमरगद शोभतोली लेखा तदङ्गमदोदयः
कृतपदेषेपि सलक्ष्यते इत्यत्र मीलितालंकारः अवदातकान्त्यादीनां नारीवपुषः स

स्वरूपतिरोधानेन च सामान्यस्याप्यसंभवात् = तथा च गुणसामान्यादिषु

बाधः ४९६ सामा
न्यालंकारसामान्य
लक्षणं विशेषाय
स्यष्टु कृ विद्वे देशहा
मोलकाचिद्रन्न
हा मालो इति: ४

ॐ ने.
दंतु
मुत्वेयमयोमे
दानयंवमासेपि

हृज्जयमेनानमदोदयकार्यत्वाच्च तद्भ्रमयसाधारणपाण्डुत्वकृष्टनारत्वादिधर्माणामावष्ट
ब्धमदोदयस्य स्वरूपमेव तिरोधीयते लिङ्गसाधारणेन न त्वालोचयायामावात्म
लिङ्गासाले माधारणप्रत्यादिग्रसामान्यालंकारत्वाद्धः तन्मते च साकत्सव्वि सामा
न्येनुद्गे भेदाध्यवसायेपि आवर्तेकारस्कारणेलेकारान्तरेणाभाव्यम् सामान्याल
काराद्भारभेदेनवा स्ववित्मिन्मतेस्वरूपतिरोधानेनालेकारान्तरेणाभाव्यम् मी
लितावान्तरभेदेनवा भेदवैचित्र्यस्याध्यासकत्वाद् मीलितविशेषकौ हि माद्भिन्नत्वप
र्यामस्तुकराणां मीलितेन न जानते ॥७॥ लक्षितान्यदिने चंद्रेय मालिवस्तुत्वातिरेः
मीलितन्यायेनभेदानध्यवसायेशामक्रमोपिह्नतोभेदस्यकृतौ मीलितमतिदेशु
मीलितम् तथासामान्यत्वायाविशेषाभ्यासकरणप्रभातेकृतत्वेकारणाद्दिशोबस्त
तीतिस्थितिहेतुर्ह्री विशेषकः क्रमेणोन्मेषाद्गाहुत्थोतद्गुणोरोन्याविभेदानध्यवसा
यश्चामात्रमीलितेप्यपते यथावा नन्वयदगोरहृदामप्रसरसस्थवोरसमवलीतेयं
पाभिप्रोवलेपनीयमाने विजगतिपरितः श्रीखण्डतिंहृहलिसीमा नेदहकपयघेभ्रमा

माव्यम्-

63

नन

सामान्य

अलंकार

देव

कीर्त्ति
कुतो

कमलाकामुकः

भीकमलपरिमलप्रोत्हिमासासादयिष्यन्तु देवानां भविष्यत्कथमपि कमलाका
मुकस्याववोधः काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः वसन्तकाले सं
प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः २ इति विशेषकस्योदाहरणान्तरं स्पष्ट द्वितीयो काक
पिकयोः काकत्वेन ज्ञातः पिकत्वेन ज्ञात इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा॥
वाराणसीवासवतां जनानां साधारणे शंकरलोकनेपि पार्थक्यमुद्धारप्रणमन्ति नागे
प्राचीनमौलिः प्रकटीकरोति किंचिद्विशेषकृतमन्मीलितस्योदाहरणान्तरं यथासीवेनः २८
सीतानाथतवैयशवरासरित् ॥४९॥ सरित्तरणमार्गाः हंसैर्हतेः प्रतिकामयमाना याउ
नरंमिदे वेतसीकुंजे स्वाच्छंद्यमित्याकृते यथा ग्रामेस्मिन्प्रस्तरप्राये न किंचित्स्रस्तर
विद्यते पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्त्रमिच्छसि चेद्वस ग्रामेत्यादिक मर्थ्यमाने पाथ
प्रस्थितं प्रति स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा स्तनमिच्छसि चेद्वस अविदग्धजनप्राये ग्रामेस्मिन्यामेक
स्मिरदवागमिष्यति इत्येतादृशो प्रतिबंधके किंचिदपि नास्तीति हृदयं स्रदम्भेयप्र
त्यंतरस्योदाहरणम् निवद्धमलमन्तरं यथा कपालेनस्याजीवति कपालं हुच्छो

वै^

मिजीवतीं सुतां पुनरपि तदेकं कथयसि मृतां तु कथयामि याम्यवसतिमिति ईर्ष्यामाना

कं.नै. नेतरमन्तु न तया ममा थिकयाः सा कौमारगतां प्रति कमलेन स्याहितिनायकस्य प्रश्नः

दे.ध जीवतीति मम त्योऽतरं जीवं तया कृतं तु कमलमिति तिनह अभिप्रायः अनन्तरं समनन्तु तर

64 मितिनायकस्य कमलं प्राप्तामीति प्रश्नः सखी स्यो तरसुतामिति अभिप्रायेण

त्रि^ जीवतीं सुतामिति सख्या वचनं सखीवचनो ह्युदनार्थं पुनः पितदेकं कथयसि इति

नायकस्यादेव मृतां तु कथयामि याम्यवसतिमिति जिज्ञासाभिप्रायो ह्युदन्ते प्रयाणे स

मितस्याः कमलेऽसम भवतिमृदमाम [illegible] कथं तां मृतां कथ

येयमित्यभिप्रायः प्रश्नोत्तरं तरा भिन्नमनसं वित्र न्तु च्यते केदारपोषणरतः किं वे

राकिं च लेखयः ५. अथ दारा णां पोषणरताः केदारिति प्रश्नः केदारस्य देव संपोषणर

ताः इति तदेव तं के खेदाः के प्रकाशे अत्र टे तीति प्रश्न स्य यदुतं खयः पदिणाइति

ननु किंच लमिति प्रश्न स्य यज्ञारातं वय लाक्षणादीनि तेनाभिन्नमिति अत्र दारु ग्र^

रंगान्तराणि विदरयम्बारवेमइने द्रुम यानि मत्त लं परा पाया यामि तेनासाकूत वेष्टितम् दे.ध

ब

मयिप्रपतिसंकेतो ऽयं श्रीमं तमणिणामा हृणोत् । पर कामुकस्यावलोकनेन संकेत
कालप्रसभा नकृतं यथा सूर्यं भंगते सूर्ये संकेतकालकल्पना कृतं यथा वा संके
तकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया आसीनं सार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम्
पिहिते पद्मलोतलेन यावसा कृतवेष्टितं श्रियेयं हृगते प्रातःकांतातल्पमु वस्त्र
वस्तु । पर रात्रौ समपत्नी गृहे श्यामो सीतितल्पकल्पना कृतं यथा वा वक्रसंगरिसर
विंदुमवं ये दृष्टिभिन्नं केऽकाम काषिकंठे पुलकत आश्यं जयंतीवयस्यास्मितापा
लोलविद्युल्लेखा वालिलिलेख भवत्सदा ग्रामिनेप कृष्णापितं दृश्यो चिन्तलवकुलेखने नम्र
काश्चितं वाजेतिरत्पदेहे तूलया यदा कमस्यागोपनं सखियप्रपश्यतामयरागैरसि
सूसरा । पर अत्र वौ येरनहृतमम्हृष्टेलेकमलमपलीजालस्यागोपनं यथा वा
कस्यवानमवेद्यष: प्रियायास्तवो थरे सभ्यंतपसमाध्यासी वीरिमपिमयाश्वना
उयपत्निनालंडितार्थाया नायिका याः सकाकामाकेते प्रियंयमरणे नैव सरख्याना
यिकां प्रतिहि तोष ऽसा वाजेनते प्रतिनायिकापराथजोपनं कौकापकृते रस्या

ॐ. ने. ६५

आयं विशेषः तस्यावचनस्यान्यथानयनेनापह्नवः अस्यामाकारस्य हेतवे तेन स्वर्णेन गो
पनमिति लक्षणलक्षणान्मिश्रयोक्तिग्रहणमाकारस्य गोपनार्थं हेतवे तेन प्रस्तावकव्या
पारमात्रोपलक्षणं न तत्र आयां तमालोकाद्दृष्टिं श्रेतोत्स्यामास्याः पुरस्ताद्दनुरागमे
का रोमांचकंपादि भिन्नव्यामाने भामानत्र गृह्य प्रणामव्याप्येनम् अत्रापि व्याजो
क्तिरेव तत्र स्वरागाकृतस्य रोमांचाद्याकारस्य भक्तिरूपहेतवे तेन प्रस्तावकेन प्रणामेन
गोपनं कृतम् सूक्ष्मादि द्विमालंकारयोरपि वेष्टिते ग्रहणमुक्तिः साधारणत्वात्पारमा
त्रोपलक्षणं न तत्र नलिनीदले बलाका मरकतपात्र इव दृश्यते शुक्तिः इति मम स
केतमभुवि ज्ञानाभावे तदा वीटालीमित्यादिष्वपि सूक्ष्माद्यलंकारः प्रसरति अत्र
श्लोकेनावकिमावयोः संकेतस्थानं भविष्यतीति प्रश्नापरायं सूचयति कामुकेन
ष्टभिन्नयाविदग्धया सर्वे प्रतिसाकृतमकमिति सूक्ष्मालंकारो भवति यत्र
बलाकया मरकतपात्रप्रतिष्ठितस्यानुपमया तस्यानिश्चलत्वेनाश्वासत्वे तेन
तस्य प्रदेशस्य निर्जनत्वं तेन तत्र देवायोः संकेतस्थानमिति कामुकं प्रति सूचन ६५

म्लानत्वेन चात्रध्वनिराशंकनीयाहरेर्व्यज्यमानस्यापिहं केतस्यान उष्णेतरस्य
स्वात्मैवाविष्कृतत्वात् एवंविधिप्रियालंकारेषूदाहरणेयम् इंदवास्यदशावधेयस्य
त्रासैवेतसीतास्थित्यादिस्फुरद्रोमांतारस्तमविहितस्त्याजोनंतुनादरणेषुभावेनसोत्ता
विष्कृतः किंतुवस्तुसौंदर्यबलात् वस्तवीथ्यविशेषविशेषविनाशः नत्रवस्तु
नोनालंकारत्वेध्वनिभावास्पदत्वात् प्राचीनैः स्वात्माविष्करणोऽस्यापालंकारास्पदता
लीनुदाहृतत्वात् अस्माभिरप्युदाहृतानि यथा कंहियथासेवनसीपोच्छ्रयवैयंस्तुत
रामारिहितिस्फुटेतमधालंकाभिन्यारूढः स्ववनमिन्यापर्यांतरस्कुल्यनयाभावावि
ष्करणमिष्यतः प्राप्यविनेसदाहरणेषुसंकेतकालमनसंसुस्वेनन्यावंनयंती
भामाबुयुरहेति भावाविष्करणमस्तितेषुवतनादलंकारप्रति यूलोकिन्याहेस्पवे
घटनंप्रतिकथ्याने वणायेहियरादेवाद्दायातितेवरदेकः ५७ प्रतिकेचिद्वक
क्षेनतटस्थेमीविक्षावीति नरेवत्तेदन्येकेचित्प्रतिविशेषणोच्यतेचेत्साशृहाक्तिः
हृषेत्याद्युदाहरणम् इहपरकलत्रसुपभुजानेकामुकप्रतिवक्रव्यपरातेत्रेमस्यार

निभवयंतमुत्तानं किंचित्समीपे चरंतं निर्दिश्यपरक्ष्यते नेदंसमग्रस्त्रस्तत्र श्रीसाका
ऊ.नं. र्यकारणत्वाद्विव्यंगपृत्वाभावात् नापिस्वेषमात्रंस्यग्रहणार्थस्य ग्रहणार्थान्वयित्वेना
३८ भिमतत्वात् नस्त्र केवलमितरत्वेच नार्थनिर्दिष्टतया विशिष्टनिर्मग्नत्वात् यथावा विशेष
66 नाधोमेविपर्णीगतेन यणपत्नेषामपत्नीचमोक्ष कामामिद पुष्पिणीतिपुरवः मा
मामहाभ्यंतरं पाण्यामात्रसहायिनीं यत्विजक्रः श्यातोनमां सेवते श्यामिश्रमामलाल
पतिं नीयरजनीतलमीयतेरहमा मत्रलसीमिश्रोमारस्यागमनं आर्यमानास्तदस्यवे य
चनायमगवृतंप्रत्याक्रोशास्यप्रत्यायने विहस्तोक्तिः स्मिस्मृतकविनाविहृतेयदि
हृष्यापिद्विपरसेवाद्दितिवल्लिमसहवने श्लेषणास्तु मेवल्लयथोकयेचित्कविना
विहृतेचेद्दिहस्तोक्तिः हृष्यायेलोसदाद्दर्शणोपूर्वेवक्तुसंवल्लसहचनमितिकवि
नाविहृतं यथावा वत्समम्मा विषादस्यमनसुलजवसंत्यजोर्धश्रुतेकपः
कोचायुरसेकिमिरहवलमिरानंभितेनाव यादि प्रत्यारख्यानेसुरमाणामितिभयपा
मनउग्रनाकारयित्वायश्वेलत्वमीमदाहृः सदहनुदुरितंमेयमूढः पथ्योयिः ३८ ३८

चपरस्वेचनायत्तमाविष्करणं अपायत्तमाविष्करणं यथा दृष्ट्वा किं प्रावृगीयरागादु
नयाकिंचित्रदृसंमयालेनेदृश्वलितास्मिन्नायपतितोकिं नाममन्नालंबुसे एवंत्वं
विषमेषुखिन्नमनसांमर्वाबलानांमतिर्मेध्येवंगादिनः सलेपामसंवलाडेखेदरि
वेष्मिं अचहसस्पृष्टतोविषयेपरिस्खलनमभि हि नचपालंकामृयमाना
यागोपिकायावचनेविषमेपथिस्खलनपतनेच्चाणप्राथेनोद्धृपाणकादिति
प्रतीयमानेनार्थेनश्रुतेविवदितमर्थान्तरसंलक्ष्यमसूचनामिपनेनाविष्कृतम्
एवंवेनयथादिश्य इतीरितापत्ररोचेनतेनक्रीणाहृदयाच्चबभाणामेषी वेतानले चं८
कामयतेमदीयेनान्यत्रगत्वापि च सामिलायमिति इमयंतीवाक्यादिकमप
हारणं सर्वमित्युदाहृतं शालिकोलीकनयामार्थोविकारणम् अर्थेप्रकाशितमूलगता
र्थोविष्करणं यथा गच्छामस्युततृदर्शितेनभवतः किं रम्मितन्नयापमेविंचिदृषेविन
नश्यतोहृतजनांसंभावयत्यन्यथा श्यामश्रावणाभांगिसंचित्तदृष्पावस्थानखेदाल
सामाश्लिष्यसुलकोत्करांसिततवंगोपीहृदिः पातुवः अत्रगच्छामश्चेत्युनेप्रामेवणं

न निबध न

नन्वयारन्तु मेनाव्कालेस्थितं तत्फलत्वमिति अर्थप्राप्तिलभ्यं वस्तुतःनीयपादेना
विष्करणाम् कविगुप्ताविष्करणं यथावा स्पष्कलेऽपिते ...मयते ...का कथा
योषितात्त्वादेव विवर्जिताः स्वयम्भुवगाथपूणादयः कोपंताणिणाम्भुवमय्य
वनतेटप्रसीदाध्वनासत्वंनहिरहाद्रुवंतिदयितेसर्वोमनोथाटिया: अत्रता
वरीर्धावल्लुयितदयिताप्रसादनव्यापारो कहितिप्रतीयते टस्पिंतेगातेस्पट
स्पिंप्रत्याक्रोशो विवक्षितोर्थः टक्षेत्स्यसमयदलम्पस्तुतो व्यापारेण स्वहिनुपतमा
वगामप्याविष्कृतः कविनिबद्धवक्तृगुप्तं परवंचनार्थं कविगुप्तमन्तप्रौढिप्रक
टनार्थमिति भेदः युक्तिं पराभिसंधाने क्रियया मेयमपरे. लाम्बालिखितो दृष्ट्वा
मेथतुःपौध्यंकरेलिखितं ८६ अत्र तुष्णचापलेखनक्रियया मन्मथो मया लिखि
तस्मृतिर्भ्रांस्तुमात्रेन स्वानुरागरूपस्य मौग्ध्यप्रकाशनाय परंव्यवनेकृतं यथावा
टेपत्योर्निशिजल्पतो गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतः
तस्यातिमात्रं वधूः कर्णेलम्बितपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपुटे व्रीडार्ता

प्रकरोतिदाडिमफलव्याजेन स्वं वयने अत्रप्रकृतवाक्यमुद्रणायानन्यरवेनस्वकीय
रहस्यनिर्वचनस्य सूचजनवेचनेकृते व्याजोक्त्याकारगोपनेसूक्तेन तदन्यगोपन
मितिभेदः यत्र व्याजोक्त्याकारगोपनमिह तु क्रिययानाटितिभेदः एवंचाधानमा
लोकानहरिं प्रतीत्यामिति · अत्रोकेपियुक्तिरेव लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति
भण्यते सहस्यकतिनिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ५७ अत्र लोचनेमीलयित्वे
ति लोकप्रवादानुकृतिः यथामयीयेकरदारजस्वैव नामेवनेवरदव्याछितदा
त्वमावेव्याख्यात्वलोनबद्धसेवरदानमनुग्रामम् छिन्नप्रसिद्धनरविप्रकुलप्रसूतेर्य
ज्ञोपवीतवदलेनहि स्वलवयेतम् अत्रोनाई लोकप्रवादानुकारः श्लेषोक्तिर्थ
त्रलोकोक्तेः स्याद्गीतरगर्भता भुजगपक्षजानातिभुजंगचरणान्महे ५८ केन
यस्य हृत्तान्तः ह्रह्रः तस्य समीपस्थ= चित्कस्यचित्हृत्तान्तेस्मसमीपस्थंमितिरिप्रपायमेवनस्यहतोतेजानातीस्युक्तेव
तोयमहेः पादानहि खंजानातीतिलोकप्रवादानुकारः अत्रसचार्थेवलोकं
विदितेयनार्जनादिव्यापारेसहचारिण्यावितिनहिबयपतयालोकोक्तेनुवादस्य

एग इतिवि०

लोकान्नानुवादेन

व्यारं:

प्रयोजने स्थिते रूढस्याप्युक्तं गोव्यापारे तस्यायं सहचरत्वमिति मर्मोद्घाटनमिति तैर्न

कु॰ ने॰ ६८ गर्भितं गर्भीकृतं यथा मलयमरुतां व्राता याता विकासितमल्लिकापरिमल

भरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि घन घटयितुं तं निःस्नेहं य एव निवर्तने प्रभ संयोगजय

68 वति गवां किं नश्छिन्नं स एव धनंजयः अत्र धनलिप्सया प्रोषितांगनामसखीव

चनेयथैव गवां निवर्तने प्रभवति स एव धनंजयः इत्यर्जुनजातिलोकवादानु प्रसिद्ध॰

मत्सदंवी कारः अत्राति सौन्दर्यशालिनी मिमांसमयदाय धनलिप्सया प्रस्थितो रसानभिज्ञ

इति गोप्यायमेव तस्या निवर्तकस्तत्सज्जेतां यथा नेमा हृष्ट स्वतद्विमुखीकरणाग्र

त्याकर्षकत्वादित्यर्थांतरमपि गर्भीकृतं वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थत्वक

ल्पने मेचमाने दिनं प्रांते नेदं नेदीयसां तिके ॥ ८९ ॥ अत्र मानेवं प्रयातानतिरित्यभि मेघ॰

प्राये लोलाकायोवाचि तेने दिने प्रांते मामंचरत्यर्थांतरं श्लेषेण परिकल्पितं यथा

वा अद्रौके नेदृशी वृद्धिर्दारुणा तव निर्मिता त्रियुणाश्लृयते वृद्धिर्लेनु दारुमयी क्व ६८

चित् इदमपि विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा भविष्यी

रम्भोरु चिरं स्मरवदन स्नानि रंधुनासते रामः स्पर्शातानस्तु यियुरनोलक्ष्मणस्य वः
गुर्ये यास्य तनुश्चैर्विपदमधुमावानरचमूलेवि सेदे पश्चातस्य परविलोयास्य धूनः
मर्च्चे भिंदस्मास्य स्मेयमूलायावक्रोत्के हृदाद्रूणा प्रार्थ्य स्मेयमूलायया भिरार्थी
रूपयातः स्तुतव्रवलिमरवतांड वेकायभङ्गे मनोहे दावनांते कन्नुस्मरणास्मि सु
नैवज्ञाने वराद्दं गालेकस्मिन्न दृशोजरठ्हृषपत्तिर्गोपपवात्र वेनालीलासला
पश्चयेन लनिधिदिम वलन्मयोस्ताय नोनः कांकाययया प्रालमालोक्य कोप
त्तेनो चितो यामितीरिना नेवाचितोय मिलितेनाउ यामास मालया भुवने वाचि
तोयमितिकाका स्वर विचारेण उचितपवेत्य थोनर कल्पने समाचोक्तिः स्वभा
वसमानान्यादिस्य सवर्णेनं उरंगे हृत्तेरणालेन क्तउ कोर्णहदीक्ति ६ यथावा नो द्वि
सन्मुख प्रचलितो मार्वियेगुहूणां मार्गप्रदानरभसस्खलितावयातो पार्श्वापस
येनसुमावयिभिव्रदि केकाया मुकु मे कुरुपा मरतो सल्लुमू भाविकं भूतभ
वार्थ्ये साक्षात्कारस्य वर्णने प्रद्दे विलोकयथापि ... ते मस्त्राहुराः ६१ स्थाने भी

पु ६१

नेत्रमथितगोवस्त्रेइतिविंबः

मयिसति

घणा विद्धावजपरस्मितम् यथा वा अथ पिनिक्ष निरुपमैरैरिदमुत्तरीयं यंत्रं पुर
ऊ.नं. स्तनतटात्पतितं प्रहेते यात्वं निपाम्यनं यथलेश्रमैति किंचितुत्सयदके
६९ रोल्लिसितमायतात्ती भुदापरशिद्विसद्दितं भ्राक्य चात्वोपलदाणं सामान्यस्याभ
वधुहूतत्तहूर्जैरिकिरीटिद्दिनोः ६९ उदेस्माचार्तेरितस्यान्सांगत्वेउदाहरणम् अथ
दाहरणं यथा रत्नस्तंभेषु संक्रान्तप्रतिबिंबशतैर्नृतः ज्ञातो लंकेश्वरः कृच्छ्राद
ञ्जनेयेन तत्त्वतः अत्र मिरिडुनात एवौपोर्थोदार्थो दिवतीनं अर्थदत्तरिरामेडे
यात्ववांकस्यमालिनः ६९ इयमोहुायीत्युक्तिः भोयांद्युतिर्थे यथा राजन्नाराय
कृपाराण्त्वयतापाभिमोषिताः वृद्धैरिज वनिता वाष्प सरेणाशारेताः सप
दस्तुताबुदानालेकारः योर्यौत्वकाकावलतालेकारइतिमेदमाहुः अनयोरन
वद्योगिकत्नयोर्जे भ्रमानयोः अवकाशौभावपक्षिकत्वं वाडूलतातरे अल्पोनि
मितत्वाकाद्यमनालोवैवेत्र्यसा इत्येव बिंबप्रतिबिंबत्वाभावमरले प्रति
मदस्तदुक्तिनारत्नमेनातिप्राया मुक्तेभेदः निकक्तियोगत्तोनामाशामवर्थे तक्ष्पक ६९

विधंभाविंभः

नं

त्यन्ते इत्यत्र वारितेर्गोमेस्तंदोषाकरोभवान् ९४ यथावा प्राक्कोणीणांगणना
प्रसंगेकनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा अद्यापितत्तुल्यकवेरभावात् नामिका सार्थ
वतीवभूव प्रतिषेधः प्रसिद्धस्यनिषेधस्यानुकीर्तनं नद्यूतमेतत्कितवक्रीडनंनि
शितैःशरैः ९५ निषिद्धोनिषेधस्यतोऽनुपपन्नत्वादर्थान्तरंगर्भीकरोतीतितेनचा
रुत्वाचित्ताधेःप्रतिषेधोनामालंकारः उदाहरणं युद्धरंगेप्रत्यवतिष्ठमानंशकुनि
कंप्रतिविदग्धवचनं नत्रयुद्धस्यातद्यूतत्वाभावोऽनिष्टांतएवकीर्यमसदसौ तत्रैव
तवप्रमाणत्वंनशुद्धंमुत्पतितिप्रद्योतितद्युपहासंगर्भीकरोतीतिनंदाकितवेपत्तेना
विष्क्रते यथावा नविषाणानधाश्रुणानाग्निमानापिसंसुना अप्रतीकारपारुष्याम्सौ
भिरेवविषयःक्रमाः अत्रस्त्रीणां विषादिनिमित्तत्वाभावंप्रसिद्धएवकीर्तिधानतस्मा
विषाधातमार्याधिक्रौर्यमित्यनुमंगर्भीकरोतीतिस्रजाप्रतीकारपारुष्याणतिप्रती
कारवध्याविषादि अस्त्रासंविशेषदर्शयतां विषाधाणामाविष्कृतः सिद्धस्यैवविधा
नेयत्तदाक्षुविधेयलेशमतिमम् पंचमोदश्च नेमालेकोकिलकोकिलो भवतू ९६ नि

अलं०
७०
ध्वनितविधानमनुपपन्नं तं बाधितं सदर्थांतरगर्भीकरणेन चारुतरमिति तं विधिनामानं
मलंकारमाहुः। उदाहरणे कोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपपन्नं सदतिमधुरपञ्चम
ध्वनिशालितया सकलजनहृदयंगमत्वं गर्भीकरोति। तथा पंचमोद्वचने। प्रतिकालविप्रोष
णेनाविष्कृतम्। यथा वा। हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्र
मुनौ कृपाणं। रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्नसीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते
अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति रामस्य गात्रमसीति वचनमनुपपन्नं सद्रामस्यात्यंतेन स्वपा
त्येन निष्करुणत्वं गर्भीकरोति। तच्च निर्भरेत्यादिविशेषणेनाविष्कृतं। यद्यप्यनयो
विधिनिषेधयोरुदाहरणेषु व्यंग्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वं प्राणाः। तथापि न ध्व
निभावास्पदानि। स्वोक्तेरेव व्यंग्यविशेषाविष्करणात्। व्यंग्याविष्करणे चालंकारत्वमे
वेति। आक्षेपस्य तु नोक्तप्रकरणोऽव्यवस्थितत्वात्। एवं बाधितो विधिः प्रतिषेधो वाक्षेपप्र
भेदत्वेनोक्तौ रुद्रटप्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ न त्वतिरिक्तौ अलंकारान्तरत्वेन वर्णितावि
ति भेदः। हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते। असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सु ७०

भवाम् ९६ यथा वा ध्वनते विद्रुमच्छायो मत्समार्गोऽधरः कस्मात्तनुते तवे:
पिणाम्ब्रांकुलितेक्षणः । माचेति चकृति वारयत्वप्रणामे स्मामालिख्य मांघ्रियांश्च
ते श्लेषपरिवृत्तिमातिस्फूर्ति कौ व्याख्यायथेयंगीते रसेत्वामत्र वसंतातकलमिय न्मा
मेजनेनामनुनायः स्वलीनपदासमयवचाणीसु हून संमनसाते इत्यादिषु दादृराणे
हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुकेति स्मयन्ते लक्ष्मीविलासविदुषा कवीनां विकटप्रभोः
९८ अत्र च कार्यविशेषभावतश्चैकत्वा दिप्रत्ययनार्थं कार्यकारणाभेदरूपदेशः
यथा वा आप्रदानमहोत्सवसंवितत दोगणीभूतामूर्तिर्मान् विश्वाम्भोनियतो
त्सवोत्सगदपांकीर्तिः प्रकाशपरः आनंदः कलितात्ततिः समनसा वीरश्रि
योजीविते धर्मस्यैकनिकेतनं विजयते वीरः कलिताम्बरः अत्र दानमहोत्स
वाम्बुकरत्वादिनाध्यवसितेरात्रिनदायु द्वादिव्यपदेशः इत्येषा तमलेकारातद
यित्वा निरूपिताः आचामाधुनिकानां च मतान्यालोच्य सर्वेनः ९१ चत्वारोत्र सर्वत्र
यत्तु चमत्कारसमवाहिते भावस्थस्योदय संधिः शबलत्वमितित्रयः १० अथ प्रमाण

शि

ऊ॰ ने॰ ७९

लंकाराः प्रमतप्रभृतयः क्रमात् एवं पंच दर्शयामास्यानप्यलंकारान्विदुर्बुधाः ॥ १९ ॥ तत्र
विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यंजितो रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः ॥
स च यत्रापरस्यांगं भवति तत्र रसवदलंकारः विभावानुभावाभ्यामभिव्यंजितो नि
र्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारी देवतागुरुनृपद्विजकलत्रादावभिव्यज्यमाना रतिश्च भा
वः स यत्रापरस्यांगं प्रेयोलंकारः अनौचित्येन प्रवृत्तो रसो भावश्च रसाभासो भा
वाभासश्चोच्यते स यत्रापरस्यांगं तदूर्जस्वि भावस्य प्रशमस्तदवस्था भावशां ॥
तिः तस्याः परांगत्वे समाहितं भावस्योद्गमावस्था भावोदयः द्वयोर्विरुद्धयोर्भा
वयोः परस्परं स्पर्द्धी भावसंधिः बहूनां भावानां सर्वेषामुपमर्देनोत्पत्तिर्भावशब
लता एतेषामितरांगत्वे भावोदयादयस्त्रयोऽलंकाराः तत्र रसवदुदाहरणं मुनि·
जीयान्नियोगीन्द्रो मदनाभंगसंभवः येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ
अत्र मुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भुतरसोंगं यथा वा अयं स रशनोत्कर्षी पी
नस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः अत्र करुणस्य शृंगारो ७१

गं द्वयोरलंकारयोरुभयालंकार उच्यते यथा ॥ कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि व
सन्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोंजलिपुटं अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शंभो त्रिनय
न प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् अत्र शांतिरसस्य कदेति पदसूचि
त चिंताख्यो व्यभिचारिभावोंगं यथा वा अन्तस्त्राः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारा स्त
थापि धृष्यस्ति तानपि बिभ्रती किमपि न क्लांतासि तुभ्यं नमः आश्चर्येण मुहु
र्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रि
ताः अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य वसुमतीविषयरतिभावोंगम् ऊर्जस्वि यथा त
त्वत्प्रत्यर्थिवसुन्धरेशतरुणीः संत्रासतः सत्वरं यांतीर्वीरविलोक्य तिष्ठति समं तथा ताः कि
राता वने तिष्ठंति स्मिमिनाः प्रस्फुरत्पुलकास्ते विस्मरंताः प्रक्रमात्तासामुत्तमलैः स्तने
ष्वतिलतालोलैरपांगैरपि अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य शृंगाररसाभासोंगं यथा वा
तपस्त्रिलोचनगोचरगतेः सफलं जन्म नरस्येदं नृपते अत्र निःसममतिसोदर्यपृथिवि
रापयति द्विषां गणाः अत्र कवेः प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्विषयद्विषद्गणार

ऊ. ने.
७२
११२

तिर्यग्रूपो भावाभासो यथा पश्यामो मयि किं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मयालंबितं किं मां नालप
तीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः इत्यन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरैस्तस्मिन्नव
स्थांतरे सव्याजं हसितं मया धृतिहरो बाष्पस्तु मुक्तस्तया अत्र शृंगाररसस्य कोप
स्यानिरसाम् भावोदयो यथा तदवधि विभ्रमदयालुरेयिमेदिनेनितीषामिभव
ह्लिलोकिनी अद्दर्शिपादेनविलिख्यपवित्रितं केवलं रूपेण मम: समस्थियः अत्र
नलं प्रति दमयंत्याः औत्सुक्यरूपभावस्योदयः शृंगाररसस्यापामू भावसंधिर्यथा ९
पकाम्भूनकर्म भाग्ये भूयिरिवप्रवक्तुवावलीजे तु मेंगालयालिकेव बुलके
यालकपालस्थली लीलादीक्षणमात्रभावविरहले प्रासदेपर्यतो द्वाणाकेणीय
तस्मवीरभवतः श्रोत्राद्दवाडंबरं अत्र रमणीप्रेमरणोत्सुकयोः संधिः प्रभवविषय
इति भावस्यांतं भावशबलं यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत
सा दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेपि कांतं मुखम् किं वक्ष्यंत्यपकल्मषाः
कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं यास्यति ७२

यत्रचित्तैकौत्सुक्यमतिस्मरणाधीनाकादैन्यप्रतिचिन्तानोपचवलतावि प्रलंभशृंगार
स्यांगे प्रमाणालंकारे प्रत्यक्षे यथा कौतुकोत्तवदने प्रतिबिंबे भग्नबालसदृका
रसृगांयो स्वादुनिप्रणादितालिनिपीतेनिर्वेवारमधुनीद्रियवर्गः यथा वा किं
ताक्षरसिसरोजमेतदाराद्दीप्तिन्नुमुखमेवभासतेप्रवृत्याः संप्राप्यस्मरणामि
तिनिम्ब्रकाय कश्चिद्विवोकैर्वकमन्द्रवाम्भिनोपरोदेः पूर्वप्रत्यक्षेमात्र मत्रत्व
दर्शनजन्यसंस्कारयोत्तरप्रत्यक्षमितिभेदः अथानुमानं यथा यथारंध्रेच्याम्रश्च
लजलदधूमस्यगायातिस्फुलिंगानांद्भूपेद्यतिच यथाकोटमुणायः यथाविद्यु
ज्वालोल्लसितपरिपिंगाश्चकजभक्तयामयेलग्नः पथिकतरुरेवडेस्मरदवः यथा
वा यत्रैतालहरीचलाचलदृशो व्यापारयंतिभ्रुवं यत्तत्रैव पतंति संततममीम
र्मस्पृशो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचापपुंखितशरप्रेंखत्करः क्रोधनोधावत्यग्रत पू
वशासनधरः सत्यंसदासांस्मरः पूर्वं रूपकसंकीर्णमिदमतिप्राचोत्तसंकीर्ण
मितिभेदः अर्थानुमानं यथा निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः विक

सत्त्वं च मालत्यां गतो ऽस्तिलात्ययते रविः यथा वा सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशु
रुज्जृम्भते चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति वत्सैतद्विदितं कथं
नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः क्वासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्राननेजानकी उपमानस्य
था तोतोहिलीविज्ञानोहिन्योतिथामत्र मण्डले यस्तवितारकान्यामः प्राकृदाकार
माश्रितः यथा वा अत्र मन्मथमिवातिसुन्दरं दानवारिमिव दिव्यतेजसम् पोल
राजमिव [illegible] ध्यालिनं वैरिसिंकरपतिं महीपतिम् सर्वोदाहरणे उपमानमूलमू
तमतिदेशवाक्यं दर्शितं अथातिदेशवाक्यार्थस्मारकप्रमत्यदेहपं उपमानफले
न सहृदर्शितमिति शेषः प्राहुः प्रमाणं यथा विहाय वतादोषमपि च्युतात्मनाय ये
कर्मीणं प्रति साधु भाषितं यमाम नेत्या नमु वोपिकारणं कथं सलदूपभवो भवि
ष्यति अत्र शिवः परमेष्ठिनोपि कारणमित्य अर्थश्रुति रूपं प्राहुः प्रमाणमुपन्यस्तम्
एवं स्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्यरूपाण्यपि प्राहुः प्रमाणान्युदाहरणानि तत्र
स्मृतिर्यथा बलात्कारकृतपापानि संस्तम्भाय कृतानि यः सर्वान्बलकृतान्पर्यानकृता ७३

अनुरब्रवीत् एवं श्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता। इह तु स्मृतिरनभिमता
र्थे तद्दूषणाचरणात्तथाज्ञीनेति भेदः। आचारान्नन्तरोऽपि मीमांसकोक्तधर्मे प्रमाण
योर्वेदस्याहात्मनुमापकत्वेनाप्राहप्रमाणएवान्तर्भावः। तत्राचारप्रमाणं यथा मद्राजे
नाचारपरंपरेदृष्टौ स्वनामनामादृदत्तेनस्तथवा अतोभिधानेनतदुत्सदेवतजे
नः किलाचारमनुचेविभाथति आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्ष
मा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः। सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकर
णप्रवृत्तयः। अत्र दुष्यन्तेनात्मनस्त्वाप्राकृतलापरिग्रहस्य धर्मत्वं श्रुत्यनुमित
मनुमीयते एवं श्रुतिलिंगादिकमपि मीमांसकोक्तप्रमाणं संभवादिहोदाहृतं नेय
तत्र श्रुतिर्यथा त्वं हि लोकमेव वरदो माथत्मेव वरमुद्रिका नहि श्रुतिप्रसिद्धार्थे लिंग
माद्रियते बुधैः। अत्र कारिगिरीश्वरस्य वरदत्वाभिधानश्रुत्या स्वाभिलषितदा
तृत्वं समर्थितं लिंगं यथा विदितं वोऽपथ्यासायां नमेकाभिलक्ष्यतयः नन्वमूर्त्ति
भिरष्टाभिरित्थंभूतोऽस्मि सूचितः। अत्र शिवस्य श्रुतिप्रसिद्धं सर्वोपकारकत्वयि

व्याघ्रहस्मृतिपरिग्रहलिंगेनतन्मूलीभूतांलोकानुग्रहैकप्रयोजनत्वे समर्पितेलिं
कु॰ते॰ ७४ गस्यमूलभूतवेदानुमापकतया वैदिकग्राह्यप्रमाणपर्यवसानभावः एवं लौकिक
76 लिंगानामपि लौकिकग्राह्यानुमापकतया लौकिकग्राह्यप्रमाणपर्यवसानभावः ॥
यतः लोलल्लूनतयाविपक्षादिगुणस्यामेविस्मृतोपिरसहृज्ञोनपरीक्षणेकृतन
मस्कारोविलक्षास्थितः इत्युक्ताम्रकपोलकांतिनिमुखेन्दुस्थानतः पादयोर्हस्त
स्थोग्रुरुमल्लिथावपिविधिर्हाभ्यंतनकालोचितः इत्यादिवेषानुरूपप्रमाणांतरेणा
प्राकनीयं कश्चिद्ग्राह्यप्रमाणकल्पनतयाचमत्कारः यथा किमसद्भिर्लोपि
तैर्जडमनसेमयिनिमग्नतभामस्तनामनः ममकिलक्रांतिमाहतंतदर्थिकान
लम्बरवेंदुयरांविव्रयुन्स्मरः म्रियमाणानामनमकंद्रप्रविशति इत्येतदर्थिका
याक्रान्तेर्नलम्बरवेंदुविषयत्वकलितिनथ्यायात्मसमर्थ्यापकप्रमाणतया
पर्यवसानं अर्थापत्तिर्यथा निर्णितुप्राकामसीनिमथ्यनवतिर्नविनि अन्यथानो
पपत्तेनपर्यायरमारास्थितिः यथावा यत्तेबलोधान्यादिहेतत्वगाममादसरयत्सा ला

नीलं

नलधिं न जाह्नवी गंगौघनिर्भरक्षितप्रभुकं कथरामवर्णमर्णः कथमन्यथा स्यात्
अनुपलब्धिर्यथा स्फुटमसदवलग्नं तन्वि निश्चिनुते ते नेदनुपलभमानास्तके ये
तोपि लोकाः ऊचगिरिवरयुग्मं यद्विनाधारमास्ते तदिदमकस्के नो रिंद्रजाले प्रती
मः संभवो यथा अभूत सर्वं मम भावि किं वा सर्वं मदेमे सदृशं जेदरिद्र्डः ख किंतु
तदेश्रे शरणागतानां परास्तो नाथ न ते न तु रूपः यथा वा येनामके चिद्दिद्दनः
प्रथंयत्पवहृं जानेति ते किमपि नास्तीति नैषयत्नः उत्पत्स्यते स्ति मम कोपि स
मानधर्मा कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी यथा वा भ्रातः पांथ कुतो भवा
न्नगरं तो वार्तां न वा वेत्ति बाढं ब्रूहि युवा यथो दमयंत्याख्या प्रियो जीवति स
त्यं जीवति जीवतीति कथिता वार्ता मया पिच्छना: किं क्षीणो हृदि थे वीजनो पि वि
षियः किं किं न संभाव्यते अत्राद्योदाहरणे अभूत सर्वं मम भावि किं वेति
संभवप्रमाणं सिद्धो योद्दर्शितः द्वितीयोदाहरणे संभवोपपादकं कालानंत्या
दिकमपि दर्शितं तृतीयोदाहरणे तु संभवोपि कंठोक्त इति भेदः ऐतिह्यं यथा

कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ।
ऊ॰ने॰ ७५ अत्र लौकिकी गाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपर्यायं पर्यायेणोपनादश्रिता अत्रैव
तेषामलंकाराणां यथासंभवं क्वचिन्मेलने लौकिकालंकाराणां मेलनमिव चारुत्वा
तिशयोपलम्भात्तरसिद्धन्यायेन पृथगलंकारव्यवस्थितौ तन्निर्णयः क्रियते तत्र ति
लतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदालंकारमेलने संसृष्टिः नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभे
दालंकारमेलने संकरः स चाङ्गाङ्गिभावेन समप्राधान्येन संदेहेनैकवाचकानु
प्रवेशेन च चतुर्विधः एवं संसृष्टिसंकराः पञ्चालंकाराः तत्र संसृष्टिर्यथा अहमसौ
रभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया चलितया विदधे कलमेखलाक
लकलोलकलोलहृतान्यया अत्र शब्दालंकारानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः लिंप
तीव तमोङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता अत्रोत्प्रे
क्षयोरुपमायाश्चार्थालंकारयोः संसृष्टिः आनन्दमन्दिरपुरंदरमुक्तमाल्यमौलौ
हठेन निहितं महिषासुरस्य पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनो ७५

ह्रंमेविकायाः अत्रप्राह्यार्थोलेकम्भयोरस्तुअप्रमेयमयोःसंसृष्टिः अंगांगिभावसंक
रोयथा तलेश्ववेपेनमकीकृताणांछायामलतामाहतनकंपितानां प्राप्योकसिद्धेन
तमोगजानांलूनाहतीनामिवगात्रखंडाः अत्रप्राप्योकसिद्धेनेतितमोगजानामि
तिचरूपकं यद्यप्यत्रप्राप्याक्यवृत्तिसिद्धमसंभवेगजाइति मयूरव्यंसकसमासा
श्रयणेनरूपकवत् प्राप्यकःसिद्धवतमोंसिगजाइवेत्युपमितसमासाश्रयणे
नोपमापिवक्तुंशक्या तथापिलूनाहतीनामिति विशेषणानुगुण्याद्रूपकसिद्धिः
तस्माद्धिविशेषणस्यप्रधानेनसहान्वयेनभाव्यंनतुगुणेन गुणानांचपरार्थत्वादसं
बंधःसमत्वात्स्यादितिन्यायादुपमितसमासाश्रयणेतस्यसर्वपदार्थप्रधानत्वा
द्रूपकसमासार्थस्यासंभवेत् तत्रचनविशेषणानुरूप्यार्थोनुपपत्तिःसमाप्तिःख
रूपमाशारूपायवसिताकृतिलवनकर्तृत्वान्वयसंभवेपिमुख्यार्थोनुपसारस्यमे
वाद्रणीय अत्रतत्रूपमप्राक्रोडीकारेणअहंतथालक्षणामूलातिशयोक्त्यारू
पकसिद्धिः अत्ररूपकमुत्प्रेक्षायाश्चांगंतदुत्थापकत्वात् रूपकाभावेहि छायाल

लवनक्रियया
निराकरणेन=

साध्यवसान
लक्षणा=

तथाचतमोंशे
उपचारेणान्वयः

नगात्रखंडाश्रवाविपितेत्येतावदुक्तावुपमैवस्थितेत् वेपनादिसाधर्म्यात् नन्वाश्रयातो
सुघः कृतनगात्रखंडनाशात्मसंभवनाद्रूपोत्प्रेक्षा ननुप्राशोभेन लूनाकृतीनां तम
सां गात्रखंडसृवाविपितेत्येतावदुक्ताविपि क्षिप्तस्तुत्प्रेक्षा नाशात्मसंभावनोपयुक्त
लूनाकृतिनवरूपाधिकविशेषणोपादानात् सत्यम् नयोक्तावाकृतिलवनादिय
मेरूपकार्यसमारोपनिमित्ताशप्राकृतमसोऽर्हत्वदूतस्य चेतेन हन्तांतस्समारोप
रूपासमासोक्तिरुपेलब्धीया एवमुक्तो रूपकमितिविशेषः एवमत्रापि प्रायोक्ति
रूपकोत्प्रेक्षाणांगांगिभावेन संकरः समप्राधान्यसंकरो यथा अवतुनः सवि
तुस्तुरगावलीसमतिलेघितनतुंगपयोधरास्फुरितमध्यगतारुणाम्नीयकामरक
तैकलतेवनभःश्रियः अत्र पयोधरादिप्रह्लेषमूलातिशयोक्त्यागमनतया
ग्याप्यमानैवसवितृस्तुरगावल्यामगगनलक्ष्मीमरकतैकावलीतयाम्योत्प्रेक्षा न
भोलक्ष्यानायिकाञ्ञवहाररसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्याप्यते पयोधरश्ले
घस्योभयोपकारकत्वात् नचत्रेक्षासमासोक्त्योरेकः कालः परस्परानपेक्षया वा

वेनसम्बन्धेषु धर्मो भयोरप्यस्पष्ट इति विनिगमनाविरहात्समप्राधान्यं यथा वा अंगुलीभि
रिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुंबतीव र
जनीमुखं शशी अत्रांगुलीभिरिति वाक्योक्तोपमया न त्वायथाठान्मुखमिति कुड्मलीक
रणलिंगानुगुणेनाक्षेपमितासमासाश्रयेण न लब्धया सरोजलोचनमिति समासो
म॰ क्तोपमयोर्वा गम्भूतयोस्त्याप्यमानैवप्राधिकर्तृक निष्पाद्यत्वे चुंबनोत्प्रेक्षा निष्पाद्या
ष्ठिनोर्दीपत्वव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भेवोत्थाप्यते उपमयोरुभयत्रो
त्थापकत्वाविशेषात्समासोक्तिगर्भत्वेनोत्प्रेक्षया निरालंबनात्वाच्च तत
श्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेककालयोः समप्राधान्यं यथा यत्रोपमाभ्यां प्रतिपादि
तागमनवे वधर्मेषु समर्थ्यते नत्वप्रतीनायकयोर्निरूपणा नायिकयोश्च साधारणेन ध
र्मेषु साधारणधर्मसमर्थनं चोत्प्रेक्षासमासोक्त्योः प्रतिपादितं उत्प्रेक्षायाः प्रकृतप्रकृ
तसाधारणगुणक्रियारूपनिमित्तसापेक्षत्वात्समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वा
त्तथापि वाक्योक्तोपमायामिव कारस्य मरीचिभिरिवेत्यन्वयात्समस्य पत्तात्यानुक्रमे

अङ्गुलीभिरिव

कु॰नं॰
७७
77

दलत्वस्य प्रकृतनाप्रकृतनयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्य समासोक्तोपमायां सरोजसदृशे
लोचनमिति समासांतरमभ्युपगम्य समासभेदस्तु अर्थद्वयस्याभेदाध्यवसायेन साधा
रण्यं संपाद्यते योरूपके द्वास्समासोन्नयगतानिर्वीर्याणि प्रकृतकोटिगतानां मरीचि
तिमिरसरोजानां अप्रकृतकोटिगतानां अंगुलीकेशपाशसंचयलोचनानां चन्द्रदीधीव
रणोत्कर्षिरोरंध्रत्वकांतिमत्वादिना सदृशानां प्रातिस्विकरूपेणाभेदवदनुगतसादृश्य
प्रयोजकरूपेणाभेदोऽप्यस्ति सचात्र विवक्षित एवं भेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालंका
रिकसिद्धान्तात् तत्र च प्रयोजकांशानिःकर्षन्यायेन भेदगर्भत्वोपाद्यपजीवनेन साधार
णपरसंख्याद्यप्रधानमतो लक्षितासमासोन्नयगतानि वीर्याणि द्विप्रकाराणि शीतापनयनप्रा
तिमतः सौरतेजसः शीतापनयनप्राप्तिमात्रेण शीतालुप्रयोगितानद्धाप्येवम
नभ्युपगमे च शेषोप्ययमेसार्पिततेवहारेल्लाशागरणोद्धारेचंदनेन श्यामा तिबाला
तपरतकसानुः सानिर्भरोज्ञारद्वादिराजः कृष्णाद्युपमापिन निर्वहेत् नग्नवादिराज
पोडश्योरुपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः एकत्र बालातपनिर्भ^ ७७

थे^

रो ग्रन्थहरिचन्दनहारावितिधर्मभेदात् त
सात्रत्रानयहरिचन्दनयोर्निर्भ^ १

रहार्ययोश्च सदृशयोरभेदारोपोपजीवनमेकत्वातिः पिनष्टीव तरंगाग्रैरम्भसः फेनवं
दनं तदाह्लादकैरिंदुर्लिंपतीव दिशं गता ॥ अत्रोत्प्रेक्षयोः कालभेदेपि समप्राधान्ये
अन्योन्यनिरपेक्षतया स्वहेतूपात्तत्वात् न संसृष्टिः फेनवंदनरूपमात्रोपजीवकेन प्र
वृत्तेस्ताननपेक्षणात् नचैवं लिंपतीव तमोंगानीति वक्ष्यमाणहृदयस्य संसृष्टिरेवेयमि
तिवाच्यं लोकसिद्धव्यपदेशलेपनयोर्वा पर्यायत्वानुकारिणोत्रे साहृदयपौर्वापर्येण
चारुत्वातिशयसमुन्मेषतः संसृष्टिवैषम्यात् तस्माद्धर्मादिवदेकफलसाधनतया
समप्रधानमिदमुत्प्रेक्षाद्वयम् संदेहसंकरो यथा घ्राणेनमुपयातेयं कौमुदीमे
घमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः इयमिति सर्वनामार्थ यच्छेदे तत्प्रतीतुमती
तिविशेषायरूपेणानिर्दिश्यते तदा बिंबप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मविशिष्टयोः प्रस्तु
प्रायोरैक्यारोपरूपानिदर्शना यदि तेन साम्यरूपेणैव निर्दिश्यते बिंबभूतोथ
मेलुसंदेहसाम्यात्समगुणयोगप्रीतयइति पौर विशेषणात्त्वगम्यते तदाप्रस्तुतेयमि ६८

अ.नं. ७८ 78

गणितद्रुमांतप्रतिबिंबभूताप्रस्तुतद्रुमांतारोपद्रूपंललितमित्यनध्यवसायात्संदेहः
वितीर्यन्नुःसाक्षादस्तरमव्याप्रीयस्मिन्विकल्पेकस्तत्रत्यायदि च विकर्चेटी वरकन्तम्
तत्तस्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवैः कदाचिन्मुंचेयं मदनशिखिपीडापरिभवम्
अत्रयद्येनावस्थायनेसंपद्येततदातापः शाम्यतीत्यर्थेकविसंरम्भस्थितदातदुपात्त
मिथ्यर्थमूहइतिसंभवनालंकारः एतावत्साथनकदापिनसंभवत्येवातस्तापशा
तिरपिगगनकुसुमकल्पमर्थेकविसंरम्भस्थितदुपात्तमिथ्यात्वमिथ्यार्थं मिथ्यात
रकल्पनरूपामिथ्याध्यवसितिरित्युभयसंभवात्संदेहः एवं सितस्फटिककुंभा
नःस्थितिस्फीतीकृततेजोलैः मौक्तिकैश्चेल्लतांतस्तेनसुवर्णैस्तसमयुग्माः द्रुत्यादिष्वपि
संभावनामिथ्याध्यवसितिसंदेहसंकरोद्रष्टव्यः अथवेनगरलेष्टवृक्षमूलेवसतिवे
त्कणी फलसंदेहरूपाणितरूणांकिंप्रयोजनम् अत्रमकरोरगहस्तीतिवर्णमानेरा
जद्वारदृष्टखलहस्तीतोपिप्रतीयते तत्रकिंवस्तुतस्तथाभूतोरगहस्तीतेएवप्रस्तु
तोप्रस्तुतःखलहस्तीतःप्रतीयतइतिसमासोक्तिः अथवा प्रस्तुतखलहस्तीतप्रस्तो ७८

यनायाऽप्रस्तुतमद्रोरगाद्रोणानकीर्त्तनमप्रस्तुतमेव प्रशंसा यद्वा वर्णेऽमनमद्रोरगाद्
रोणानकीर्त्तनेन समासोक्तिस्थितिन खलममौ द्वौ दन्ते क्रियतेऽलंभयस्यापि प्रस्तुतत्वान्न
स्तुतोऽङ्कुरस्तिभेदेहः एकवाचकानुप्रवेशाख्यसंकरस्तु शब्दार्थालंकारयोर्वेति लक्ष
यित्वा काव्यप्रकाशकार उदाजहार स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्ण
कर्णिकमथो दिवसारविन्दम् श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धका
रमधुपावलिसंचुकोच अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ यथैकस्मिन् श्लोके
नपदभेदेन ग्राह्यार्थालंकारयोः स्थितिस्तत्र तयोः संसृष्टिः स्यात्तु संकर इति अलंका
रसर्वस्वकारस्तु एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशो वाच्ययोरेवालंकारयोः स्यादासिकः वाच्य
प्रतीयमानिकत्वाद्धि वकस्येति मतं यथालंकारयोरप्येकवाचकानुप्रवेशसंकरमुदा
जहार सत्पुष्करद्योतितरंगशोभि नित्यं मदस्मारकुमुदं वाचये उद्यानवापीपयसीव
वयस्यामेणीदृशोनाऽऽस्यसरोरुहं ते अत्रनाऽस्य रूवापीपयसोः सत्पुष्करद्योतिवि
शेषणसाम्यात्स्मार्षेषस्य अस्य मदस्मारकुमुदस्य पादविशेषणोऽर्थे साम्यमुपमानडे

अ॰ नै॰

79

भयमेकस्मिन्निव प्राहेऽनुप्रविष्टमिति तदपि न मन्यामहे। मम सुधांशुरित्यादि विविक्तविषये पयसीवेत्यत्र
णोऽपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायं प्रतिपादयति। यो किल भयस्य यमेऽसाम्यम्लेष इव तत्रैव
प्राहे प्रतिपादितया प्राहसाम्यस्य तत्र प्रतिपाद्यत्वात्। श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसाये
न यमे साम्यलाभानङ्गीकारे ध्रुवो रागवती संध्याजकाति स्वयमम्बरमित्यादि श्लि
ष्टविशेषणसमासोक्तावुदाहरणे विशेषणसाम्याभावेन समासोक्त्यभावप्रसंगा
त्। प्राहसाम्यस्यैव प्राहप्रतिपाद्यत्वेनोपितस्योपमावाचकत्वस्यैव प्राप्यस्य श्लेषवा
चकत्वाभावाच्च। प्राहेतार्थोतो वाक्यविसंमतसाम्यप्रतिपादने सर्वविधेयेषूपमा
लंकारस्वीकारात्। अन्यथा यथा प्राज्ञानां सनाथ नृः प्रतापात्तपनो यथा तथैव सोऽभू
दन्वर्थो राजा प्रकृतिरंजनात्। इत्यत्राप्युपमा न स्यात्। न ह्यत्रान्वर्थनामरूपप्राह नाम स्वरूपशब्दः
साम्यं विना किंचिदर्थसाम्यकविविदितमस्ति। तस्मादेवैकस्मिन्नर्थे प्रतिपा
द्यमानेऽलंकारद्वयलक्षणयोगादलंकारद्वयप्रतीतिः। तत्र तयोरलंकारयोरे
कवाचकानुप्रवेशः। यथा विधुकरपरिरंभादात्मनिष्यंदपूर्णैः शशिदृषदुपक्लृप्तै ७९

शैवालवालैर्लक्षणाम्‌ विकलितजलसेकप्रक्रियागौरवेणव्यरचि सहृतचित्त
त्वभेमीवनेन अत्रोद्दिष्टप्रतिपाद्यमानोर्थः समस्तद्विमदलत्वर्णनस्य दात्तमिति
लक्षणानुसारादुदात्तालंकाररूपः असंबंधेसंबंधकथनमतिशयोक्तिरितिलक्ष सं॰
णादतिशयोक्तिश्च नचसर्वत्रोदात्तस्यासंबंधेसंबंधकथनरूपत्वेनिर्णीतमिति
नविविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोस्तीतिवाच्यं दिव्यलोकगतसंपत्सम
द्धिवर्णनादिष्वतिशयोक्त्यासंसृष्टस्योदात्तस्यप्रोक्तत्वे दारिद्र्यादिविषयातिशयव
र्णनेप्युदात्तास्पष्टत्वादतिशयोक्तेश्चपरस्परविविक्ततयाविश्रांतेः तयोश्चैक
स्यैवप्राप्तस्यपत्रसमावेशप्रायोनांगांगिभावः एकेनापरस्यानुत्थापनात्‌ स्वातंत्र्यपा
रंतर्यविशेषादर्शनाच्च नापिसमप्राधान्यं येः प्रोक्तैरिहसमस्तैर्द्विदलप्रतिपाद्यते स॰
नैवतस्यैववस्तुतोऽसंबंधेसंबंधरूपस्यप्रतिपाद्यमानेभिन्नप्रतिपादकप्राप्त्य तथा॰
वस्थितार्थभेदाभावात्‌ नापिसंदेहसंकरः एकालंकारकोट्यातदन्यालंकारकोट्य
तिरोधाभावात्‌ तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणःसंकरः

अ॰ ने॰
८०
80
वृत्तमा
(?)

क्वचित्संकराणामपि संकरो दृश्यते यथा मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्ज
नीभिर्हृताः प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः । दूराद्दाडिमबीज
शङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितं
अत्र तावद्विद्वद्भवनेषूपात्तसमृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारः तन्मूलको बालाङ्घ्रिलाक्षा
रुणा इत्यत्र तद्गुणालंकारः तेनैव चैवंभूतस्तुत्यादेः कारणार्थे हेतुकाव्यलिङ्गालं
कारश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः तन्मूलं शङ्कितधिय इत्यत्र भ्रान्तिम
दलंकारः ताभ्यां चोत्प्रेक्षालंकारस्याक्षेपो नीत इति तयोश्च तस्य चाङ्गाङ्गिभावसं
करः एवंविधस्य वैभवस्य हेतुमतो राज्ञो वितरणविलासस्य हेतोश्चाभेदरूप
णे हेत्वलंकारः स च राज्ञो वितरणविलासस्य निरतिशयोत्कर्षाभिव्यक्तिपर्यव
सायी यतस्तन्मात्रे कविसंरम्भस्तेनोदात्तालंकारपरिष्कृते हेत्वलंकारे विश्रा
न्तिः कीदृशी संपदिति प्रश्नोत्तरतया निरतिशयैश्वर्यं वितरणोत्पादितप्रस्तुतं कार्य
मुखेन तदीयसंपदुत्कर्षप्रतिपादनेन कविसंरम्भविश्रान्तेः कार्यनिबन्धना प्रस्तुतप्रश ८०

सालंकारे विश्रांतिः कार्यस्यापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतत्वाभिप्रायेण प्रस्तुतांकुरे वि
श्रांतिः अत्र विशेषणानर्थ्यव्यवसाय्यात्मदेहसंकरः किंच विरुद्धहेतुत्वे भववर्णनस्यात्
संबंधेऽसंबंधकथनरूपेणात्यतिशयोक्तेरुदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशा
संकरः निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्याप्यंगतानरयोदा
त्तवर्णनात्मकतया तु तया सहैकवाचकानुप्रवेशसंकरः तन्मूलकस्य प्रस्तुतप्र
शंसालंकारस्य प्रस्तुतांकुरस्य वा राजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मकोदात्तालंकारेण स
हैकवाचकानुप्रवेशसंकराणां समप्राधान्यसंकरः न ह्येतेषां परस्परमन्यत्र
वांगत्वमस्ति उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्वलंकारादिचारुतापादकत्वेनातिशयो
क्तिसंकरस्यांगतयानपेक्षणात् एवमन्यस्मिन्श्लोके चतुर्णामपि संकराणां यथा
योग्यं संकरः एवमन्यत्राप्युदाहरणांतराण्यूह्यानि अमुं कुवलयानंदमकरो
दप्पदीक्षितः नियोगाद्वेंकटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः १ चंद्रालोको विजयते
शारदागमसंभवः हृद्यः कुवलयानंदो यत्प्रसादादभूदयम् २ ॥ इतिश्रीम

द्वैतविद्याचार्यश्रीमद्भरद्वाजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरंगराजध्वरीन्द्रवरदस्य
नोरप्पदीक्षितस्यकृतिःकुवलयानंदःसमाप्तः शुभमस्तुसर्वजगताम् ॥
शाकेश्रीसंवत् १५ आषाढवदिचतुर्थ्यांरविवासरे दातारामेणलिखितंजम्मूमध्ये